

Apollonius Menabenus

Det stora djuret. En 1500-talsskrift om älgen

Utgiven av Michaelisgillet, Fischer & Co., Stockholm 1996.

[– Läs mer om verket här](#)

Det avbildade exemplaret tillhör Michaelisgillet.

Michaelisgillet och Litteraturbanken.se. Får inte spridas eller förändras. Får inte utnyttjas kommersiellt.

Ytterligare information om upphovsrätt för detta verk finns hos Litteraturbanken:

<https://lb.se/författare/MenabenusA/titlar/DetStoraDjuret/faksimil?om-boken>

Permanent länk (URN):

<https://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:lb-lb7596545-faksimil>

DET STORA DJURET

APOLLONIUS MENABENUS

DET STORA DJURET

En 1500-talsskrift om älgen

ÖVERSÄTTNING, INLEDNING OCH NOTER AV HANS HELANDER

FÖRORD AV WILHELM ODELBORG

INTRODUKTION AV GUNNAR BRUSEWITZ

EFTERSKRIFT AV HÅKAN TUNÓN

Fischer & Co.

Denna bok har utgivits med bidrag från Konung Gustaf VI Adolfs fond för svensk kultur, Kungl. Patriotiska Sällskapet, Längmanska kulturfonden och Magn. Bergvalls Stiftelse.

FISCHER & CO
Norrandsgatan 15
111 43 Stockholm
Telefon 08-24 21 60
Telefax 24 78 25
E-post bokforlaget@fischer-co.se

© Fischer & Co
och Michaelisgillet
Boken är formgiven av
John Bark Grafisk Design,
satt med typsnittet Granjon
hos Ytterlids och
tryckt och bunden hos
Fälths Tryckeri
Printed in Sweden 1996
ISBN 91 7054 8080

INNEHÅLL

Förord av Wilhelm Odelberg 7

Älgens europeiska historia av Gunnar Brusewitz 11

Apollonius Menabenus' Avhandling om det stora djuret 19

Inledning av Hans Helander 19

Översättning av Hans Helander 27

Noter av Hans Helander 131

Djurens betydelse för medicinen av Håkan Tunón 155

MICHAELISGILLET, SOM EFTER sitt återupplivande från ett medeltida nordtyskt bokgille nu verkat i nittio år, har till ändamål att värdigt och konstnärligt utge texter och avhandlingar till äldre svensk kulturhistoria. Gillet har också stått för åtskilliga skrifter i vårdad och påkostad typografisk dräkt. Särskilt har det varit angeläget för Gillet att åstadkomma översättningen och kommentaren till Olaus Magnus mäktiga arbete *Historia de gentibus septentrionalibus*, Historia om de nordiska folken, vars kommentar i verkets femte del av John Granlund (1951) tillhör de främsta vittnesbörderna om svenskt lärdomshistoriskt studium.

Det arbete som nu presenteras, också det från 1500-talet, är av annan typ, även om det på sitt sätt ansluter till Olaus Magnus beskrivning av våra fyrfota djur i vildhet.

Gillesbrodern Gunnar Brusewitz har till utgivning föreslagit en latinsk skrift *Tractatus de magno animali*, dvs Avhandling om Det stora djuret, av den italienske läkaren Apollonius Menabenus, 1581. Skriften och dess upphovsman hade redan 1947 uppmärksammats av Sten Lindroth i festskriften till rektorn för Uppsala universitet Nils von Hofsten. Michaelisgillet beslöt att efter välvilligt åtagande av gillesbrodern, docent Hans Helander vid Uppsala universitets institution för klassiska språk låta översätta och kommentera Menabenus skrift. Gillesbrodern Tomas Fischer anmälde sin önskan att boken, givetvis i samverkan med Michaelisgillet, skulle utges på Bokförlaget Tomas Fischer & Co., vilket även blev beslutat.

Om Apollonius Menabenus är att säga, att han som läkare vid Johan III:s hov vistades i Stockholm under några år i mitten av 1570-talet. Sverige fann han fattigt, primitivt, smutsigt, kallt och med en befolkning som enfaldigt nog höll sig till religiösa villolärar, dvs protestantismen.

Det som kom att fånga Menabenus intresse var älgar, som befann sig i kungens inhägnad på Djurgården, och närmare bestämt

de medicinska egenskaper som kunde utvinnas ur djurets kroppsdelar. För modern vetenskap är det mesta i hans teorier luft och intighet, men samtiden såg värdefulla rön i hans skrift.

Förutom de nämnda personerna har flera bidragit till utgåvan: Michaelisgilletts *soror scriptuaria*, dvs sekreterare, docent Monica Hedlund, som granskat texten och varit samlande kraft, professor Birger Bergh, Lund, professor Mats Rydén, Uppsala samt farm dr Håkan Tunón, vilka med sina specialkunskaper gagnat utgåvan, den sistnämnde genom en intresseväckande exkurs om djurens betydelse för medicinen, från äldsta tid till våra dagar. Michaelisgillet tackar dem alla, dock särskilt docent Helander för hans mödosamma arbete med översättningen och den stilistiska elegans med vilken den genomförts samt den lärda och informativa kommentaren. Gillet önskar också uttrycka sin tacksamhet till de fonder och stiftelser som ekonomiskt underlättat utgivningen.

Wilhelm Odelberg
Michaelisgilletts rector

Vinjetten till Olaus Magnus *Historia om de nordiska folken* (1555), bok 18, kap. 2, visar vilka faror som hotar älgen i Norden. Här har älgen själv utsatts för ett sk "självs-kott" av ett gillrat spjut som trängt in genom halsen, samtidigt som en hermelin angriper djuret. Självskott förekom som fångstmetod in på 1800-talet.

ÄLGENS EUROPEISKA HISTORIA

Gunnar Brusewitz

BENFYND AV ÄLG är relativt fåtaliga i boplatser från äldre stenåldern. En jakthistoriker har förmodat att urtidsjägarna helt enkelt fruktade älgen och undvek att angripa den med sina primitiva vapen.

Länge fångade man helst älgar med fallgropar eller enkla trampfällor eller drev dem till något lämpligt stup där de störtade ner och slog ihjäl sig. På sådana naturliga fångstplatser målade man jaktmagiska bilder och vid Vingen i Norge förekom det ända in på 1700-talet att bönderna i trakten drev hjort utför stupet på samma sätt som deras förfäder gjort där ett par tre tusen år tidigare.

Under stenåldern hade älgen en vidsträckt spridning i Europa och efter istiden tycks den ha följt tallens spridning mot syd och väst. När sedan tallen efterhand trängdes tillbaka i samband med klimatförändringen följde älgen efter norrut. Söderut i Europa förekommer benfynd av älg sällan vid boplatser även under den yngre stenåldern med förbättrade vapen och jaktorganisation. I en av de större schweiziska påbyggnadsbyarna – S:t Aubin – fanns 7 procent rester av älg mot 23,8 procent av kronhjort, vilket kan tyda på att älgstammens minskning började märkas redan då.

Under järnåldern och den äldre medeltiden hade älgen minskat så starkt i västra och södra delarna av den europeiska kontinenten att en lyckad älgjakt förevigades i rimkrönikor och ortsnamn. I Frankrike var älgen försvunnen redan under tidig medeltid, i Flandern fanns den fortfarande på 900-talet, från södra och västra Tyskland var den borta på 1100-talet – en liten spillra av stammen fanns dock kvar i de stora skogsområdena i Centraleuropa, som av de antika författarna kallades "Hercyniska skogen". Den bildade ett slags gränsområde mellan Syd- och Mellaneuropa och fruktades som tillhåll för mycket som var kusligt och obekant.

I trakterna kring Rhen jagade man älg på 1100-talet, om man får tro författaren till Nibelungenlied, och kejsrerliga jaktförordningar

anger att älg förekom i Böhmen ännu på 1500-talet och i Schlesien, Galizien och Ungern under de två närmast följande seklerna. I Tyskland finns flera Ortsnamn som alltså påminner om tider då älgen ännu förekom och jagades där. Till de mest kända hör klostret Ellwangen öster om nuvarande Stuttgart, som anlades av två riddare på 800-talet för att hylla minnet av en lyckad älgjakt.

Enligt en krönika hade älgturen spårats i den oländiga Virgunnaskogen och sedan förföljts under en långt utdragen hetsjakt tills den stupade på en plats som döptes till Elchenfang – senare Ellwangen. På hedersplats i klostret upphängdes älgens hornkrona, som senare efter diverse öden hamnade i slottskapellet i Amboise där den fastlänkades med en kedja av Karl VIII. Där förstördes trofén vid ett fientligt överfall men en replik beställdes av den berömde guldsmeden Benvenuto Cellini. Även den förstördes och en kopia av repliken fanns senare att skåda i ett jaktstolt utanför Berlin så sent som fram till andra världskriget! Senare öden okända.

Berättelsen om älgen vid Elchenfang-Ellwangen är betecknande i flera avseenden. Inte minst för att nedläggandet av en älg i dessa delar av Europa ansågs så sensationellt redan på 800-talet att den motiverade ett minnesmärke. I tider då furstarnas kuriosakabinett och skattkammare tävlade om de sällsyntaste rariteterna vägde en älgkrona särskilt tungt, i hård konkurrens med basilisker och enhörningshorn. Vissa av de exotiska djuren i den Hercyniska skogen infångades och fördes bland annat till de romerska arenorna eller till kejserliga fester och triumftåg men just älgen ansågs vara ett ovanligt svår fångat djur. Den sengrekiske skriftställaren Pausanias, som bidragit med en av de äldsta vettiga beskrivningarna, försäkrade att den omöjliga kunde uppsåras och nedläggas av människan!

Konstnärliga framställningar av älgen är ovanliga från antiken och medeltiden, och de "älgar" som avbildas i den äldsta litteraturen är nästan alltid diskutabla, om de inte gäller helt andra djur.

När de tidigaste författarna och krönikörerna försökte beskriva älgen blev resultatet ofta högst kuriöst. Den förste som vågade sig på ämnet var Julius Caesar i sin klassiska berättelse om de galliska krigen. Där nämns djuret *alces* första gången men beskrivningen lämnar mycket övrigt att önska.

Caesars beskrivning av älgen är så virrig och obestämd att man

bara vagt kan gissa sig till djurets utseende, han vävde samman gamla fabler och sagor i brist på bättre uppgifter. När Caesar påstod att älgen saknade leder i benen och därför lätt kunde dödas om man i förväg nästan helt högg igenom de sovträd mot vilka den lutade sig inför natten, så byggde han vidare på den ungefär samtida grekiske geografen Strabons historia om "elefantätarna" i Arabien som fångade elefanter på samma sätt. Fabeln återkommer också i Physiologus.

I brist på faktiska vittnesuppgifter om älgen antog djuret till slut rent sagolika egenskaper i de antika författarnas beskrivningar. Den ansågs vara tvungen att gå baklänges när den betade för att inte hindras av den kraftigt nerhängande överläppen. Enligt både Bartholomeus Anglicus och Conrad Gesner förvarade den vatten i en rymlig skinnpåse under hakan och försvarade sig framgångsrikt mot sina förföljare genom att spruta det av kroppsvärmen upphetade vattnet på dem. Dess hud uppgavs vara omöjlig att genomtränga med svärdschugg. Det senare anspelar Schiller på i dramat Wallensteins död.

Det var inte underligt att Gustav Vasa och hans söner insåg älgens värde som kungligt statusdjur. I de äldsta landskapslagarna – t.ex. Västergötalagen – hade älgen varit tillåten för jakt på samma sätt som rovdjuren, "skadedjuren", vilket har tolkats som att den var talrikt förekommande och skadade grödan. I mitten av 1300-talet kom de första restriktionerna för älgjakt – kanske som ett tecken på minskning av stammen i odlingsbygden?

Gustaf Vasa varnade sina fogdar för att inte beivra tjuvjakten på älg ute i länen och när inte det hjälpte förklarade han älgen vara "konungens fridkallade djur" och gav den därmed en högre rang.

I den noggranna uppdelningen av jakten som fastställdes under medeltiden nere i Centraleuropa räknades aldrig älgen till *högviltet*, vilket var förbehållet furstarna och adeln. Älgen var ju närmast okänd. Kanske var det först genom Olaus Magnus spridda verk om de nordiska länderna som det svenska kungahuset insåg älgens värde och utnämnde den till konungens djur, som en ersättning för den sällsynta kronhjorten? Gustaf Vasas söner var ju mer känsliga för sin furstliga prestige inför omvärlden än fadern, rikshushållaren, och insåg också älgens stora attraktionsvärde.

Älgen blev något som imponerade på gästande ambassader och älgar sändes ofta som gåvor till utländska kungahus. Johan III inrättade en stängslad älggård där inbjudna gäster bekvämt kunde delta i hetsjakter på de legendomsusade sagodjuren och de första jaktlagarna ägnades i första hand åt konungens älgar. En älggård var belägen vid Flottsund utanför Uppsala. I brev till sina ståthållare och fogdar 1587 nämner Johan III också älgen *först* bland de djur som "wij aldeles wele hafve frijkallade uti alle Lanzenden här i Rijket".

Att kung Johans livläkare Apollonius Menabenus skulle bli den förste att ge en zoologiskt godtagbar beskrivning av älgen förefaller följdriktigt, och att den på 1580-talet gavs ut i tre olika upplagor nere på kontinenten ger en talande bild av den lärda världens intresse för "det stora djuret" i norr.

Bakgrunden till älgens äldre tyska namn *Elend*, som ju också betyder "elände", har diskuterats av språkforskare och zoologer. Enligt en tolkning skulle tron på älgklövens medicinska förtjänster ha uppstått inom mellantyskt språkområde, där en eufemism för fallandesjuka – *elende* – sammanställts med djurnamnet *elend*. (Se Hans Helanders noter 48 och 83, sid. 135 och 138 nedan.)

Olof Svartz förklarar i ett presidietal för Vetenskapsakademien "Om hushållsnyttan af de daggande djuren" (1798) den ogrundade slutsatsen med att "Elgen har denna krämpe (fallandesot) emedan han ofta stupar känslolös då han jagas, utan at vara sårad, hvilket man tror skall hafva gifvit honom eländets namn hos Tyskarne".

Om inte annat påvisar påståendet hur okunniga även framstående naturforskare kunde vara om den med tiden allt sällsyntare älgen, inte minst sedan Gustaf III fråntagit adeln dess jaktprivilegier och givit fritt fram för allmogen att göra massaker på "det stora djuret".

Linné, som var vår störste resenär i de svenska provinserna, såg av allt att döma aldrig någon älg i frihet! Hans enda beskrivning av djuret gjordes efter en tam älg hos landshövdingen i Vänersborg under resan i Västergötland 1746!

Källor:

Björklöf, Sune, *Älgen i vår historia och vardag*. Tidens förlag 1994

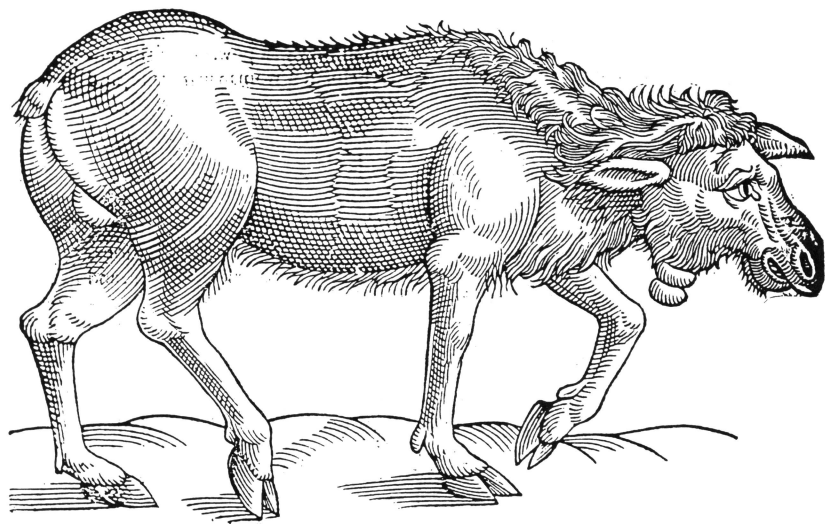
Bächtold-Stäubli, *Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens*. Berlin und Leipzig 1927–1942

Keller, Otto, *Die Antike Tierwelt*. Leipzig 1909

Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid. Band I–XXII. Malmö 1956–1978

Lindner, Kurt, *Die Jagd der Vorzeit samt Die Jagd im frühen Mittelalter*. Berlin 1937–1940

Lindroth, Sten, *Apollonius Menabenus och hans Tractatus de magno animali*, 1581. I: Zoologiska bidrag från Uppsala XXV. Festskrift tillägnad professor Nils von Hofsten. Uppsala 1947

Älgen i Conrad Gesners *Historia animalium* (1551) är uppenbarligen kopierad efter Münster. Vissa äldre älgbilder återkommer ofta i en rad arbeten och med små förändringar, beroende på svårigheterna att få fram ögonvittnesuppgifter.

APOLLONIUS MENABENUS

Avhandling om det stora djuret

INLEDNING AV HANS HELANDER

DEN ITALIENSKE LÄKAREN Apollonius Menabenus föddes troligtvis på 1540-talet.¹ Han kallar sig själv i sina skrifter *insuber*², vilket betyder att han var bördig från Milano eller denna stads omgivning. Hans levnadsöden under ungdomstiden och de tidigaste yrkesverksamma åren är okända för oss. De första säkra uppgifterna om honom är förknippade med de år han tillbringade i Sverige, en vistelse som inspirerade honom till de två böcker genom vilka hans namn – i någon mån – har kommit att uppmärksammas av eftervärlden.

Menabenus berättar själv att han kom till vårt land för att tjänstgöra som livläkare åt Johan III. Genom kvarvarande räkenskaper vet vi att han verkligen varit anställd vid hovet under 1570-talets mitt.³

Ett par uppgifter i Menabenus skrifter visar med all tydlighet att han fann förhållandena i Sverige ytterst motbjudande. Redan vid ankomsten till Stockholms skärgård visade sig landet från sin mest ogästvänliga sida. Till följd av besvärliga isförhållanden tvingades han lämna sitt skepp och vandra in till Stockholm till fots på isen.⁴ Det nordligt belägna landet ingav honom avsmak: Han skriver att han tvingats leva "i Sveriges karga och bistra trakter".⁵ Icke heller folket finner nåd inför hans ögon. Svenskarna kännetecknas av "andlig blindhet"⁶, deras intellekt är "grovt och enfaldigt".⁷

Efter den förmodligen rätt korta tiden vid Johan III:s hov återvände Menabenus till för honom mer behagliga nejder. År 1581 uppehöll han sig i Wien och författade där en liten bok på latin om det för honom anmärkningsvärda flödet av vatten i Stockholms ström, *De causis fluxus et refluxus aquarum Stocolmiensium*.⁸ Det året publicerade han också ett annat, större latinskt verk, vilket liksom föregående skrift föränletts av upplevelserna i det exotiska nordliga land han gästade. Det var *Tractatus de magno animali*, "Avhandling om det stora djuret", vilken här för första gången presenteras i svensk översättning.⁹

Ämnet för traktaten är älgen och användningen av dess delar i den medicinska vetenskapens tjänst, och Menabenus räknade, säkert med rätta, med en intresserad läsekrets. Berättelserna om det mytomspunna stora djuret i de nordiska skogarna hade länge fascinerat människorna i södra och västra Europa¹⁰, och författaren ansåg sig ju också ha synnerligen intressanta och nyttiga medicinska upplysningar att förmedla. Boken trycktes under samma år, 1581, i Köln och Milano.¹¹ En utgåva på italienska följde tre år senare.

I föreliggande översättning har jag följt texten i Kölnutgåvan, givetvis under kontroll av de två andra.¹²

Vi vet inte mycket om Menabenus liv efter publiceringen av de två nu nämnda verken. Hans vistelse i Wien varade åtminstone till 1590-talets början. Sina sista år tycks han ha tillbringat i sin hembygd, trakten av Milano.¹³

Menabenus ärende i *Avhandling om det stora djuret* är i första hand läkarens. Det står utom allt tvivel att han är helt seriös, och att han anser sig kunna förmedla medicinsk kunskap av stort värde i kampen mot epilepsi. En kort sammanfattning av bokens innehåll samt en redogörelse för dess idémässiga bakgrund kan här vara på sin plats.

Boken inleds med en tillägnan till kejsaren, Rudolf II.¹⁴ Den högstämda stilen och den anda av undersåtlig vörndnad som präglar denna dedikation bör inte förvåna oss. Det Menabenus här presterar är helt i linje med vad som förväntades av en furstehyllning i tidens anda.¹⁵

Därefter följer en latinsk hexameterdikt, en gratulation till Menabenus, skriven av hans broder Barptolomeus.¹⁶ Efter en kort inledning av författaren följer så själva avhandlingen i elva kapitel, varav det första behandlar namnet och därmed den förvirrade debatt som förts under antiken och medeltiden ända till Menabenus egen tid, rörande frågorna om vad älgen egentligen var för ett djur och hur den skulle benämnas. I kapitel II beskrivs så älgen och dess beteende, och här beröres också älgens sjukdom, epilepsin. Kapitel III ägnas åt djurets utseende. I kapitlen IV–VI redogör Menabenus för den medicinskt verkande kraften i djurets olika delar, hornen, klövarna och senorna. I kapitlen VII–VIII analyseras det allra viktigaste i boken, nämligen klövens egenskaper och de sätt på vilka dessa kan tillvaratagas. Hur klöven skall användas – i mediciner och i

direkt bruk på huden – meddelas i kapitlen IX–X. I kapitel XI, slutligen, för Menabenus ett abstrakt resonemang om vilka av naturens grundläggande principer som egentligen ligger bakom den medicinska verkan som älgens delar har.

Den idémässiga bakgrunden är till stora delar ganska klar. Menabenus refererar på talrika ställen till antika, medeltida och senare auktoriteter, som han vill stödja sitt resonemang på. När det gäller mer allmänna ting av filosofisk natur åberopar han sig i första hand på Aristoteles, vid ett stort antal tillfällen. Platon nämns, visserligen bara tre gånger, men med vördnad. Den medeltida arabiske filosofen Averroes förekommer också bland auktoriteterna. Bland de medicinska författarna återfinnes givetvis Hippokrates, vars namn dock nämnes endast en gång. Ständigt omnämnd är däremot, icke oväntat, den oförliknelige mästaren Galenos (hans namn förekommer 12 gånger). Bakom de många läkemedel som nämnes kan man ofta ana Dioscurides, fastän namnet inte nämnes explicit.¹⁷ Man har anledning att anta att Menabenus har läst sina grekiska auktorer i latinska översättningar. Vi finner också fyra gånger referenser till den inflytelserike byzantinske läkaren Alexander från Tralles. Bland viktiga medeltida arabiska föregångsmän på detta område citeras också, som man kunde vänta sig, Rhazes och Avicenna. Av 1500-talets läkare åberopar Menabenus holländaren Levinus Lemnius, fransmannen Antoine Mizaud samt italienaren Pietro Andrea Mattioli.¹⁸ Dessutom citerar han givetvis flera gånger – och försvarar – sin beundrade store landsman, läkaren och matematikern Girolamo Cardano. Vid diskussionen av tidigare uppgifter om älg citeras givetvis Caesar och Plinius den äldre. (Den sistnämnde inkallas som vittne även i många andra sammanhang, genom hela trakatten.) Men även nyare författare dras in i diskussionen, såsom nyssnämnde Cardano och den store renässanshumanisten Julius Caesar Scaliger. Av synnerlig betydelse i detta sammanhang är emellertid Olaus Magnus monumentala verk om de nordiska folken, vilket citeras flitigt genom hela verket. Denna bok hade ju kommit ut för första gången 26 år före Menabenus skrift om det stora djuret och snabbt vunnit stor berömmelse. Det är alltså en imponerande rad av auktoriteter som Menabenus stöder sina resonemang på. I stort sett är det ju också de väntade namnen.

Vad gäller själva grundtesen i boken, att i synnerhet älgklöven innehåller ett verksamt medel mot epilepsi, tyckte Menabenus sig finna stöd i den antika, byzantinska och arabiska medicinen: Galenos, Alexander från Tralles och Avicenna hade ju hävdat att brända klövar av (vild)åsna var ett gott medel mot fallandesot; och med (vild)åsna menade de säkert, tror Menabenus, älgen.¹⁹ Ytterligare och helt klara utsagor om just älgens klöv och dess helande förmåga hade han funnit hos senare författare, hos Olaus Magnus, hos 1500-talets stora läkare, såsom Cardano, Mizaud och Lemnius, och även hos vissa preussiska medicinska författare.²⁰ Menabenus är uppenbarligen helt representativ för sin tids medicinska vetenskap, när det gäller patologi och farmaci.²¹ Som påpekas i not 48 nedan, griper Menabenus dessutom tillbaka på mycket gamla folkliga tyska föreställningar om att älgens olika delar är verksamma medel mot fallandesot.

Som framgår av det ovanstående, är Menabenus angelägen om att visa att han har stöd hos uppburna auktoriteter. Men han är långtifrån hemfallen åt blind auktoritetstro. Tvärtom är han egentligen en övertygad empiriker. Med starka formuleringar slår han fast att han är beredd att revidera sin egen uppfattning och äldre författares utsagor, om praktiken och faktiska iakttagelser visar att tidigare uppfattningar var felaktiga. Följande citat illustrerar tydligt Menabenus attityd: "Men härvidlag anser jag att mer vikt skall läggas vid vad många ögonvittnen säger och vid erfarenheten än vid vad Plinius ensam säger, även om denne annars är synnerligen duktig. Det finns ju hos honom många uppgifter, som avviker från vad lärda män vet och från erfarenheten (kap. II)." – "Så har erfarenheten, vår läromästare i denna världen, lärt oss (kap. IV)." – "När det har sagts, att denna förmåga finns i hornen och i klövarna och mycket litet i övriga delar, så har det kunnat fastställas att det förhåller sig just så med denna sak med ledning av erfarenheten. Och mot erfarenheten kan endast löjeväckande personer ha något att invända (kap. IV)."²² Vidare är logik och sammanhang viktiga begrepp för Menabenus, som framgår av de långa resonemangen i hans text. (Se t.ex. utredningen om den rätta tiden för hornens och älgklövarnas avskärande, kap. IV resp. VIII, samt diskussionen om skillnaden mellan fram och bakklövar, kap. VII.) Det är metod i galenskapen!

Menabenus traktat om älgen mottogs med intresse och respekt såväl av lekmän som av läkare och naturalhistoriker. Som exempel kan nämnas att boken refereras utförligt i den store Ulisse Aldrovandis postumt utgivna *Quadrupedum omnium bisulcorum historia* (1621) och i Johannes Jonstonus' berömda *Historia naturalis* (1650).

Den här bakgrunden bör man ha klar för sig, när man som modern läsare skrattar åt alla stolligheter och missuppfattningar i boken om det stora djuret.

Menabenus är ganska skicklig som latinförfattare. I själva avhandlingen om det stora djuret och de två små avsnitten om renen och järven skriver han ett okonstlat brukslatin som nog är att betrakta som representativt för enkel utredande prosa vid denna tid och inom denna genre. Framställningen lättas rätt ofta upp av klassiska latinska ordspråk och små vitsar. Men författaren visar också att han behärskar den högre stilen: I den inledande dedikationen till kejsaren höjer han sig till sublima höjder av vältalighet, med långa praktfulla meningar, fyllda av den *ornatus* som retorikens regler krävde.

APOLLO-
NII MENABENI ME-
DICI ET PHILOSOPHI IN-
SVBRIS, TRACTATVS DE MA-
gno Animali, quod Alcen nonnulli
vocant, Germani verò Elend, &
de ipsius partium in re me-
dica facultatibus:

ITEM
HISTORIA CERVI RANGIFERI,
& Galonis Filifros vocati.

AD RVDOLPHVM II. IN-
VICTISS. ROM. IMPERATO-
REM AVGVSTVM.

Accessit Remb. Dodonæi Medici
Cæsarei de Alce Epistola.

COLONIÆ
Apud Maternum Cholinum.

M. D. LXXXI.

Cum Gratia & Privilegio Cæs. Maiest.

APOLLO=
NIUS MENABENUS DEN
INSUBRISKE²³ LÄKARENS OCH FILO-
SOFENS AVHANDLING OM DET STORA DJURET,
vilket av många kallas *Alces*, men av tyskarna
Elend, & om nyttan av detta djurs delar i
läkekonsten.

D Ä R J Ä M T E
BESKRIVNINGAR AV RENEN & AV JÄRVEN,
*som kallas filfros.*²⁴

ARBETET TILLÄGNAS RUDOLF II,
DEN SEGERRIKE OCH UPPHÖJDE
ROMERSKE KEJSAREN.²⁵

Som appendix tillkommer den
kejserlige läkaren Remb. Dodonæus' brev
om älgen.²⁶

K Ö L N
Maternus Cholinus' tryckeri
1 5 8 1

Med det Kejsrerliga majestätets nåd och privilegium

TILL DEN HÖGST HELIGE OCH SYNNERLIGEN
SEGERRIKE ROMERSKE KEJSAREN,
DET UPPHÖJDA MAJESTÄTET RUDOLF II

framför läkaren Apollonius Menabenus sin hälsning

HÖGSTE KEJSARE! NATUREN, denna förutseende och kloka moder för alla ting, brukar till de högsta styresmännen över folken, förutom de eminenta karaktärsegenskaper och den lysande skarpsinnighet som vi ser så tydligt framträda hos de flesta som är födda av ädel släkt, skänka något enastående och gudomligt, genom vilket dessa icke blott med stor överlägsenhet överträffar andra människor utan även synes hava något gemensamt med de odödliga gudarna. På grund av denna gåva utföres av dessa många stordåd. Eftersom dessa bedrifter överträffar mänskliga krafter och övergår förväntningarna hos vanliga dödliga, alstrar de icke utan anledning förundran och ger upphov till föreställningar om mirakel. Den ärevördiga forntiden insåg i sin klokhets detta, och kallade därför konungar heliga. Och om alla dem beträffande vilka man av deras bedrifter kunde konstatera att de besatt något gudomligt, berättade man att de härstammade från gudarna själva. Platon, denne fader till den goda och nyttiga filosofin, och Aesculapius, upphovsmannen till det medicinska yrkeskunnandet, båda, som man trodde, av Apollon skapade till människosläktets välfärd, kom av denna anledning att hedras av forntidens människor med ärebetygelser som gav dem gudomlig värdighet, eftersom den ene botade kropparna, den andre själarna.

Men för att min framställning inte skall avlägsna sig för långt från konungar och berömda fältherrar: Vem skulle vilja påstå att Pyrrhus, konung i Epirus, saknade gudomliga egenskaper? Jag nämner här inte hans lysande och storslagna bragder i krig, utan det faktum att stortån på hans högra fot hade så märkliga egenskaper, att han kunde bota mjältsjuka personer blott genom att beröra dem med denna kroppsdel. Särskilt märkligt var det att denna tå, och hans övriga lemmar, efter hans död inte kunde förbrännas ens med

den kraftigaste eld.²⁷ Eftersom detta syntes strida mot naturlagarna, lade man som bekant av vördnad hans kropp helt oskadd i ett tempel, och den begravdes där i en storslagen grav.²⁸

Vem blir icke likaså förundrad över att skrofler, som grekerna kallar *chaerades*²⁹, aldrig någonsin har kunnat bekämpas trots att alla hjälpmedel satts in, enligt den rätta metoden och enligt läkarvetenskapens alla regler, men att denna sjukdom kan botas, nästan utan alla svårigheter, av Frankrikes konungar, och enbart av dem?³⁰ Det sades också att Britanniens konungar utan större svårighet förr, innan de hade avfallit från den Katolska tron, kunde bota människor som drabbats av den mycket svåra sjukdomen epilepsi.

Vem är för övrigt så enfaldig att han tror att det hos C. Marius, det romerska rikets säkraste värn³¹, inte fanns något utöver mänskliga krafter? Det var ju så att en grym och vild krigare av cimbrisk börd, på invånarnas i Minturnae befallning hade sänts för att hugga ned denne, som då var en gammal man, vapenlös, i ett tillstånd av kroppslig vanvård och instängd i en mörk kammare. Men då cimbrerna i mörkret såg den glöd som utgick från Marius ögon, vågade han icke utföra sitt värv, fullständigt paralyserad av denne mans enorma utstrålning. Han rusade i stället hastigt därifrån, kastade svärdet ifrån sig och ropade: "Jag kan inte döda C. Marius!"³²

Men för att nu anföra även ett i tiden mer näraliggande exempel: Av vad kom den stora värdighet som utmärkte Ferdinand, Aragoniens konung³³? Av vad kom hans uppträdande, som var så vördnadsbjudande att han enbart genom det intryck han gav av att besitta liksom gudomlig kraft kunde vinna sådant som han icke skulle ha kunnat framtvunga genom böner eller ens genom hot? Han hade blivit besegrad av Karl VIII, Frankrikes konung³⁴ och fördriven från Konungariket Neapel. Med några få soldater hade han flytt till Ischia, och han hade länge enträget förhandlat med befälhavaren över borgen där och med den övriga vaktstyrkan, ibland med böner och ibland med hotelser, för att han själv och hans soldater skulle släppas in borgen. När han ensam hade fått tillåtelse att träda in, drog han sitt svärd och störtade fram mot borgens befälhavare med en sådan glöd, med en sådan beslutsamhet, med ett så skräckinjagande ansiktsuttryck, att dennes soldater blev alldeles förfärade bara av anblicken av honom, när han delade ut sina order och samtidigt

ur sina ögon tycktes utsända gnistor och eld. Utan dröjsmål öppnade de portarna för konungens soldater, vilka utanför bidade sakens utgång.

Vem skulle alltså icke vilja hålla med om att just de, åt vilka genom gudomligt rådslut är given den högsta makten över människornas angelägenheter, är delaktiga i gudomligheten? Särskilt som mycket visa män under historiens gång med största intresse har kunnat konstatera att så har varit fallet hos många furstar? Men varför anför jag främmande exempel, när Du, store Kejsar Rudolf, fullkomligt motsvarar alla de konungar och kejsare, vilka genom någon speciell gudomlig makt har överträffat övriga dödliga? Ty en sådan klar och en sådan väldig glans av gudomlighet har Du utstrålat, att Du genom dess återsken synes fördunkla alla sådana exempel hos alla de övriga. Ty när Du ännu befann Dig i början av Din regering och i själva Din levnads blomstring, vid tjugutvå års ålder, inriktade Du med största nit, med en ofattbar sinnets glöd och en enastående fromhet, Dina blickar, Ditt sinne och alla Dina tankar på det målet att Du med Ditt väldes hela auktoritet, vilken är enorm, skulle uppliva den kristna religionen, som ansattes av olika former av tvedräkt och led av de svåraste problem, omhulda den och återföra den till den värdighet och den sedernas renhet som den fordom hade.³⁵ Finns det något heligare, något mer gudomligt som kan utföras av en Kejsare eller förväntas av honom än just detta? Ty alla dygders grund är själva fromheten och omsorgen om Religionen. Hur många människor som förrrat sig från frälsningens rätta väg har Du inte redan återfört till själslig hälsa genom detta fromhetens värv och denna högheliga utövning av Din makt? Hur många själar som fördärvats genom sina villfarelser har Du inte redan genom Ditt höga föredöme eggat att söka sanningens ljus? Och dessa sår i den Kristna staten, vilka tillfogats den genom omåttliga begär och tygellöshet, dessa har Du helat genom en så stor klokhet i Dina beslut, en så stor karaktärsfasthet, att de som önskar botas genom Dina högst välgörande åtgärder är många fler än de som försummar att ur sin själ förjaga villfarelsens sjukdom. Detta nit, detta fromhetens värv hör visserligen en Kejsare till, i synnerhet en sådan Kejsare, som synes född till att under alla nationers högsta bifall med fast hand hålla det Romerska rikets tyglar. Men Du har på en ofattbart

kort tid och med en enastående vishet uträttat mer, och mycket större ting än man hade kunnat vänta sig av Din ålder. Ty det är berömvärt att med vapen utvidga rikets gränser; men intet mer berömvärt kan man uträtta än att genom klok maktutövning återställa den Heliga Stolens oförminskade apostoliska auktoritet till dess forna ställning och till och med utvidga dess välde så mycket som möjligt. Det först nämnda, utvidgandet av rikets gränser, syftar till att säkra den mänskliga maktens styrka. Det sist nämnda bidrager däremot dels till att sprida tron på Kristus, vår Frälsare, dels till att bereda själarna salighet i deras himmelska hemvist. Man må nu jämföra tecknen på gudomlighet hos andra konungar och kejsare, om det nu har visat sig några sådana hos dem, med denna högheliga början på Din regering. Vi inser då att Ditt välde måste ges företräde framför dessas i samma mån som vi anser att det offentliga är mer förnämligt än det privata och det gudomliga mer förnämligt än det mänskliga. Det som dessa hade fått på grund av gudomlig tillskyndan, använde de antingen till fördelar för ett fåtal människor eller till bibehållandet av den egna säkerheten. Men både för att öka Den Högstes ära och för att återställa frälsningens möjlighet för många nationer och folk, har Din gudomliga kraft för detta mål icke blott ständigt utsatt sig för mycken möda och många faror utan även givit själarna nytt mod så att de nu när en säker förhoppning om att det en dag skall bli så att hela den Kristna staten genom Ditt välde styrka skall kunna skyddas från barbarernas omänsklighet, att den under Din ledning skall kunna befrias från gudlöshetens villfarelser, att den till slut, med Dig i Din vishet sittande vid statens roder, skall kunna komma till Fridens säkra hamn.

När jag sålunda tänkte på och i min själ begrundade dessa Din andes kejsarliga företräden, detta lysande exempel som Du redan ådagalagt på dygder, genom vilka Du hos alla har uppväckt stora förväntningar på Din person och fått alla dödliga att beundra Dig, då höll mig länge blygsel och tvekan tillbaka från att i första hand till Dig, store Kejsare, dedicera denna min bok, som bär titeln "Avhandling om det stora djuret". Å ena sidan var det nämligen så att Ditt framstående intellekt och din höga värdighets glans avskräckte mig från att överlämna en sådan obetydlig gåva. Å andra sidan insåg jag det riktiga i det förfarande som praktiseras av de synnerligen

kloka män, vilka anser att frukterna av deras lärda mödor och nattvak bör skyddas genom någon framstående mans auktoritet, innan de sänds ut i offentligheten. Detta för att det, som de med största energi har utarbetat till andras gemensamma nytta, icke blott skall beskyddas från avundens käftar, utan även vinna tillit, bevägenhet och aktning hos dem som beflitar sig om de goda konsterna. Det är ju likadant med de heliga templen: De må vara byggda av parisk marmor³⁶, de må bäras upp av hymettiska kolonner³⁷, de må vara skönt beprydda med guld, silver, statyer och målningar. Men om de inte hade blivit helgade åt något gudomligt väsen, skulle de aldrig blivit besökta av så stora människoskaror med sådan from tillbedjan och under sådan helig vördnad.

Dock – inte ens en sådan ärlig avsikt hade någonsin kunnat förmå mig att nu drista mig till att inför Ditt gudomliga majestät framlägga dessa ringa förstlingsfrukter av min flit. Det skulle jag aldrig ha vågat, om det inte, alltifrån det att Du på ett så lysande sätt lade grunden till Din maktutövning, hade stått så klart för mig och för alla andra att Du inte så mycket vinnlägger Dig om att efterlikna Dina förfäder, vilka antingen till evig åminnelse av sitt namn eller för att Du och övriga efterkommande skulle efterlikna dem, över nästan hela jorden³⁸ efterlämnat monument över sina gudainspirerade bedrifter. Du inspireras mer av andra mycket visa konungars och kejsares exempel. Du har ju aldrig under någon tid av Din levnad varit fjärran från utövandet av de konster, genom vilka stater och provinser styres på det klokaste sättet; därför betvivlar jag icke att Du vid något tillfälle har läst om Artaxerxes, persernas konungs, kända och så oerhört ädla handling, och att Du har beslutat att efterlikna den.³⁹ Det berättas ju att en fattig arbetare mötte Artaxerxes, när denne kom ridande. Den fattige erbjöd då konungen vatten som han i båda händerna öst ur närmsta vattendrag. Konungen, som inte var mindre ädel än mäktig, tog emot vattnet med glädje och log vänligt. Han bedömde nämligen icke den sak som gavs efter dess nytta, utan efter den goda viljan hos givaren. Ty den insiktsfulle och kloke mannen ansåg det vara inte mindre konungsligt och ädelt att gärna och inför alla mottaga små gåvor än att skänka bort stora gåvor.

Förlitande mig sålunda dels på Ditt eget ofattbara ädelmod mot

alla människor, dels på det föredöme Du skulle finna hos denne storsinte konung, kunde jag inte avhålla mig från att erbjuda Eders Heliga Majestät detta ytterligt blygsamma bevis på den vördnad som jag för evärdliga tider hyser gentemot den Österrikiska kejsarfamiljen. Om jag skulle få veta, att det har mottagits välvilligt – vilket jag hoppas –, skulle jag av denna anledning kunna hysa stora förhoppningar om att det inte kunde finnas någon enda så tölpaktig människa att han inte gärna skulle läsa min bok, då han på mitt arbets titelblad sett den synnerlige segerrike Kejsarens namn. Det skulle inte finnas någon människa som inte för Ditt namns skull komme att vara välvilligt inställd mot mina mödor och mina välgärningar mot andra människor. Ty om det är en ringa sak som jag här har presterat, skall det dock synas vara den största bedrift i ljust av Ditt höga namns härlighet. Om författarens namn tidigare varit okänt, skall det komma att bli välkänt för de flesta genom den glans det förlänats av Ditt lysande majestät. Och om detta arbetes ämne är av obetydlig natur, skall denna nackdel kompenseras dels genom den förunderliga attraktion som nya fakta har, dels genom den enastående kraft som Ditt beskydd innebär.

I ödmjukhet ber jag Dig alltså, Högste Kejsar Rudolf, och bönfaller Dig, att Du, i enlighet med Ditt medfödda tillmötesgående och i enlighet med Din bevågenhet och välvilja mot utövarna av de goda konsterna, måtte såsom den bäste och störste beskyddaren i Ditt beskydd mottaga denna lilla bok. Den är frukten av nattliga mödor i Ditt Österrike, den har nu tryckts under Ditt beskärm, den är nu prydd med Ditt heliga namn. Detta minskar icke Din kejsarliga storhet, ej heller står det i strid med Din värdighet. Det är i stället i högsta grad i överensstämmelse med Ditt ädelmod. För mig själv skall Ditt namn vara till största prydnad och skänka mig lycka, och det skall ge tillfälle även för erfarna författare att hysa goda förhoppningar icke blott beträffande sina arbeten, och sitt nattvak, utan även bliva en mäktig stimulans till seriösa studier. Ty så många lysande litterära verk, innehållande både minnet av utförda bragder och de förnämsta vetenskapernas grundprinciper, skulle icke finnas till idag och kunna bidra till vår lycka, därest icke förr världens främsta styresmän ädelmodigt hade understött lärda mäns intellektuella arbete och med ofattbar ära hedrat dessa deras bemödanden.

Om Du, Kejsar Rudolf, anser denna obetydliga frukt av mitt natt-
arbete värdig Ditt beskydd, skall jag icke blott anse mig ha uppnått
en tillräckligt stor belöning därför,

utan även i ständiga böner bönfälla Den Högste Guden
om evig lycka för Ditt välde.

Farväl.

BARPTOLOMAEUS⁴⁰ MENABENUS' DIKT

till Läkaren Apollonius, hans broder

Dygden drev hjältar att manligen uthärda mödor och faror.
Målet var himmelens höjd dit äran skulle dem föra.
Men Naturen, vår moder, Dig lärde, min älskade broder,
att medicinska konster studera och dessutom resa
ända till osköna länder, rakt under de nordliga stjärnor,
se det rysliga havet och goternas gräsliga monster,
och att granska det väldiga vilddjurets helande krafter,
läkedomsmedel av detta åt människosläktet utvinna,
vilka kan lyfta den modlösa själen och lamslagna lemmar,
kalla dem liksom från döden till livet åter, och ljuset.

LÄKAREN APOLLONIUS MENABENUS'
AVHANDLING OM DET STORA DJURET

*av tyskarna kallat Elend, och om nyttan av detta djurs delar
i läkekonsten*

FÖRORD

ATT DEN GUDOMLIGA försynen är närvarande överallt i naturen och att en ädel andlig energi är verksam där, även i enkla och vanliga ting, det uttrycker Aristoteles klart och tydligt med följande ord:⁴¹ "Det finns ingen sak i naturen, som inte har begåvats med någon förunderlig egenskap. Och även i sådana ting som härvidlag framstår som mindre angenäma för våra sinnen, skapar Naturen, vår moder och upphovet till allt, glädjeämnen för de människor som förstår tingens orsaker och som med den rätta filosofiska metoden nalkas sitt ämne." Att det är så styrker Aristoteles med ett uttalande av Heraclitus.⁴² Denne satt just i en bagarstuga för att värma sig, berättas det, då tillfälligtvis några personer ville tala med honom. Dessa tvekade att gå in till honom av den anledningen. Men Heraclitus sade till dem att inte tveka utan stiga in. "Ty" sade han "inte ens denna plats är övergiven av de odödliga gudarna".

Med all rätt kallade således Hippokrates⁴³ vid flera tillfällen naturen "den mest rättvisa".⁴⁴ Och Averroes⁴⁵ benämnde naturen "den gudomliga". Den sistnämnde omvittnar att naturens gudomlighet mer tydligt framträder i det ofullkomliga och i det enkla och vanliga än i det fullkomliga, i följande ordalag: "Insikt i naturen visar sig på det hela taget tydligare beträffande ett sämre material än beträffande något mer ädelt. Ty en skapande princip införes med större svårighet i en ofullkomlig materia. Detta är inte svårt att förstå när det gäller konsthantverk, då ju konstnärens förträfflighet och hans begåvning och skarpsinne blir så mycket tydligare i hanteringen av ett material som är svårt att behandla än i hanteringen av ett som han kan forma på ett lättare och mer storslaget sätt."

Jag hade tämligen väl genomskådat denna naturens sinnrikhet och hade skaffat mig en grundlig praktisk kännedom om den, och då jag var läkare åt Johan III, Svea, Götes och Wendes konung, an-

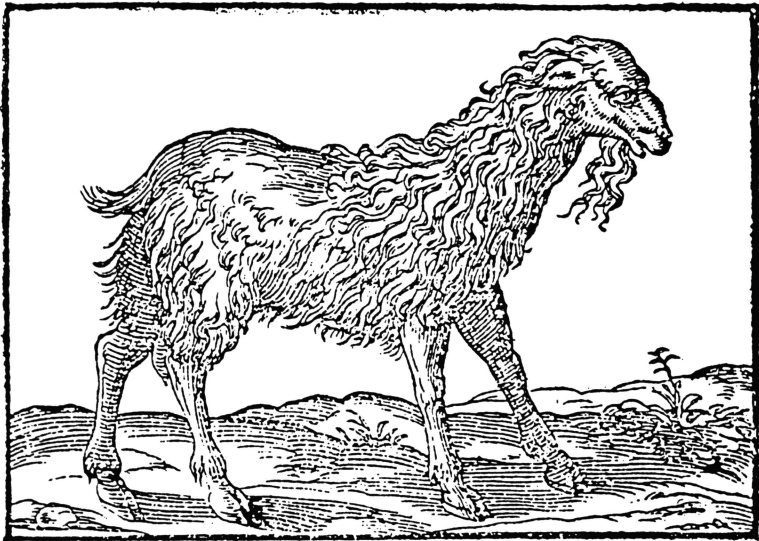
såg jag att jag inte borde lämna någon möda ospard, som man säger⁴⁶, för att undersöka om det i Sveriges karga och bistra trakter fanns något som var värt att lära känna och nedteckna. Jag ville då icke blott genom egna mödor utforska detta, utan även genom mina skrifter i offentligheten, till nytta för andra, framlägga det jag funnit. Ty det som är gott, det skall man söka på alla håll och prova överallt, och så långt det är möjligt delgiva andra människor. Men den som från den ljuvligaste sommaräng eller från den egna trädgården plockar blommor och flätar en krans, han synes mig icke utföra något berömvärt. Den däremot, som på svårframkomliga ställen, ur buskage och törnbuskar, samlar och skickligt och harmoniskt sammanfogar vad han funnit, honom anser jag ha åtagit sig en utomordentlig uppgift. Och enligt min åsikt förtjänar de människor inte mycket beröm, vilka nästan utan minsta ansträngning utforskar endast det som står att finna överallt och utan minsta farlighet i de rikaste och behagligaste trakter, och sedan upphöjer och förhärliigar enbart sådana ting. Dock skulle man kunna tåla detta hos dem med större jämnmod, därest icke dessa samma forskare, som är verksamma på fält där framgångar är mer lättvunna, hade för vana att antingen helt och hållet förneka existensen av sådant som är förborgat på andra platser eller rentav förhåna och förakta sådant som i ljuset framdragits av andra forskare.

Det svenska området frambringar och innehåller dels det där egendomliga flödet och återflödet av vattenströmmar, vars orsaker jag på ett klargörande sätt framlagt i en annan liten bok⁴⁷, dels också vissa vilda djur, vilka svarar mot beskaffenheten hos klimatet i detta land. Hit hör älgen, renen och järven, vilka inte är lika välkända för alla. Dessa varelser är utrustade med vissa mycket goda egenskaper, och landet frambringar och hyser dem på samma sätt som det emellanåt brukar frambringa viss rå och obearbetad malm, diamanter och safirer. Med den omsorg som jag är mäktig har jag därför undersökt dessa djurs livsvillkor och de utomordentliga gåvor som av Naturen förlänats åt dem, och resultatet av min undersökning har jag troget nedtecknat, i den avsikten att jag skulle författa föreliggande redogörelse, så snart som konungen av Sverige skulle giva mig tillåtelse att lämna hans land.

Om jag får veta att mitt verk behagat skickliga och kunniga män,

kommer jag av den anledningen att uppleva det som en tröst, varigenom jag kan lindra den grämlse jag känner på grund av min besvärliga resa till Sverige, och dessutom kommer jag att anse att jag delvis har gottgjorts för den förlust av många ting, som jag icke utan fara för mitt liv drabbades av under själva färden. Det som jag alltså med stor fara för min person och dessutom med ekonomisk förlust har kunnat hemföra från dessa trakter och troget nedtecknat,

det ber jag ivrigt gång på gång att lärda män
med glädje skall vilja läsa och skänka
sitt gillande.

Denna bild av en "älg" är konstruerad efter Caesars beskrivning och åstadkom mycken förvirring hos medeltidens naturforskare. Det är en get som stått modell. Efter Caesars *Commentarii*, ed. Aldus Manutius, 1575.

HUR MÅNGA NAMN DET STORA DJURET HAR OCH VILKA DE ÄR

Bland dem som tillskriver detta djurs klöv kraften att motverka epilepsi⁴⁸ kan man knappt finna två som har samma åsikt i namnfrågan. Ty en del kallar detta djur *alces*⁴⁹, andra åter något annat. Den grundlärde Cardano⁵⁰ betecknar med namnet *alces*⁵¹ enbart det djur som C. Julius Caesar beskrev under detta namn.⁵² Det djur däremot, som vi här talar om, kallar Cardano "det stora djuret".⁵³ Han menar att det ingalunda bör kallas *alces*, och det förvisso på goda grunder. Ty det djur vi här behandlar skiljer sig på många sätt från Caesars *alces*, såsom vi snart skall få se. Julius Caesar Scaliger⁵⁴, en man med det skarpaste intellekt, anser visserligen, enligt vad han skriver i den bok, som han dedicerade till Cardano under titeln *De subtilitate*⁵⁵, att det finns två djur som kan kallas *alces*, men det djur vi här behandlar kallar han inte *alces*. Men i likhet med vissa andra kallar han det *Bison*, och han anser att det under detta namn beskrivs av Plinius⁵⁶. Detta är enligt Cardanos och min åsikt helt korrekt. Men sagde Plinius använder *machlis* som namn på det djur som Caesar beskriver under namnet *alces*⁵⁷, och han påstår att *machlis* inte är helt olika *alces*. *Alces* anser han vara lik en åsna, utom att öronens och halsens längd skiljer dem åt.⁵⁸ Därför är det så att *Bison* och *Alces* synes vara detsamma för Plinius.

De svenskar som talar latin, kallar ofta detta djur för *bison*. Andra påstår i sina skrifter att *bison* är ett annat djur och att det är något annat än det djur vi behandlar och beskriver det såsom till gestalten avvikande från Caesars *alces*. Det finns även de som tror att detta djur är den vildåsna⁵⁹, som vi kallar *onager*⁶⁰. Men detta är felaktigt, som Cardano påpekar. Bland dessa är kanske vittberömda läkare, såsom Galenos⁶¹ i bok XI om enkla medicinens egenskaper⁶², Aetius⁶³, Alexander från Tralles⁶⁴ i bok 1,⁶⁵ Avicenna⁶⁶ i bok 2, traktat 2⁶⁷ och Serapio⁶⁸ i verket *De simplicibus*⁶⁹. Ty dessa skriver att brända hovar från åsnor (*asinus*) kan bota "folkförsamlingssjukdomen", d.v.s. epilepsi.⁷⁰ Med *asinus* menade de kanske *onager*, och med nam-

net *onager* förstod de detta stora djur och den verksamma kraften hos dess hov. Men om de nu tillskriver vildåsnans hov denna kraft mot epilepsi, kan vi undra om det utomordentliga djur som vi här skriver om var okänt för dem. De har ju inte ens nämnt djuret. Dock är det troligt att djuret var känt för så framträdande män.

Olaus Magnus⁷¹, den berömde skildraren av svenska förhållanden, anser att *onager* och *alces* är samma djur⁷². Med rätta skulle man kunna misstänka att det är just detta djur som kallas *tarandus*⁷³ av den författare som gav ut den bok om Ting som är sällsamma att höra⁷⁴, vilken har tillskrivits Aristoteles. Ty det synes vara detta som skildras med de här orden: "Bland de skyter, som kallas geloner, berättar man att det finns ett vilt djur, som är synnerligen sällsynt och har fått namnet *tarandus*. I storlek kan det jämföras med en oxe, men beträffande pannans utseende med en hjort."

De som kallar detta djur *alces* är inte ens själva helt och hållet överens. Ty vissa av dem som är utmärkt väl hemmastadda i zoologien säger att *alces* är det djur vi här behandlar, sedan de har gått igenom alla namnen på detta djur, detta fastän de känner till den andra *alces*, den som Caesar nämner. Deras åsikt synes omfattas av framstående prutenska⁷⁵ läkare, för vilka detta djur är synnerligen välbekant. Dessa skriver nämligen i sina recept "en klöv av *alces*" när de menar en klöv av det stora djuret. Fastän jag icke fullständigt avfärdar dessa, tror jag inte mycket på dem härvidlag. Antonius Mizaldus⁷⁶, en mycket lärd man bland de moderna läkarna, låter oss inte veta vad han menar, eftersom han helt enkelt bara skriver "klöven av en *alces*".⁷⁷ Men Levinus Lemnius⁷⁸, som är en framstående mästare i den apolliniska konsten⁷⁹, nämner i sin bok om naturens hemliga mirakler⁸⁰ enbart Caesars *alces*, därför att han inte känner till detta vårt djur, och han påstår att dess klöv med omedelbart verkande kraft har stark effekt på fallandesot. Detta trots att han i vissa frågor som minst av allt är obetydliga⁸¹ har från Caesar avvikande åsikter. Caesars ord från bok 6 i *De bello Gallico* skall jag här anföra, dels för att de skall kunna jämföras med Levinus' ord, dels för att var och en skall kunna göra en jämförelse mellan detta vårt djur och Caesars *alces* och sålunda helt klart kunna inse hur mycket dessa djur, vilka blandas samman av vissa personer, skiljer sig från varandra. Hos Caesar är alltså ordalydelsen sålunda.⁸² "Det finns även de

djur, som kallas *alces*. Dessa har en gestalt som liknar en stengets och samma skiftande fäll, men de är en smula större och har trubbiga horn och deras ben saknar ledkotor. De lägger sig därför inte på marken för att vila, och de kan inte resa sig eller ta sig upp från marken, om de av någon anledning skulle falla omkull. Träd tjänar som viloplatser för dem. Mot dessa ställer de sig, och lutande sig något mot dessa njuter de sin vila. När jägarna av deras spår har förstått vart djuren brukar dra sig tillbaka, gräver de antingen under rot-systemet på alla träd på den platsen, eller också hugger de av träden så mycket att de gör intryck av att stå kvar. När nu älgarna efter sin vana lutar sig mot träden, faller de med sin tyngd de försvagade träden och älgarna faller själva med dem.” Så långt Caesar. Men Levinus citerar Caesars ord på detta sätt i sin bok: “Låt oss nu grundligt undersöka kroppskrafterna hos *alces*, då nu Caesar i *De bello Gallico* omvittnar att djuret tillhör stengetssläktet, men har en större kroppsvolym.”

När man gjort detta klart för sig skall man heller inte bortse från att det stora djuret av svenskarna och alla som talar tyskt tungomål kallas *hellenium*, vilket kommer av det för dem speciella ordet *Hel-lend*, som betyder elände, en passande benämning, vilket skall framgå av det följande.⁸³ Men eftersom detta slags djur finns inte endast i Sverige, utan även i stora delar av Skytien⁸⁴ och allra mest i Sarmatien⁸⁵, måste man inse att djuret i enlighet med varje områdes språk har fått många olika benämningar. Att räkna upp dem en och en har jag ansett vara överflödigt. Jag vill ju inte synas alltför upptagen av själva namnen, som har mycket litet med sakfrågan att göra. Men de namn som ofta begagnats hos romarna har jag inte kunnat förbi-gå med tystnad. Fastän dessa klassiska författare är oense beträffande namnen, är de eniga i andra saker, som är av större vikt. Därför finns det ingen anledning för någon att uppträda som en Palaemon för att döma mellan dem.⁸⁶ Det skulle nämligen inte vara något annat än att “debattera om getull”, som ordspråket lyder.⁸⁷ Men därmed må vara nog sagt så länge om namnen.

Olaus Magnus fantasifulla träsnitt av en ölbrickande älg i *Historia om de nordiska folken* går kanske tillbaka på bruket att ge hästarna öl vid kalasen. Olaus Magnus anknyter till försöken att tämja älgkalvar, vilket nämns i bok 18, kap. 1.

OM DET STORA DJURETS NATUR OCH DESS LIDANDEN

DE SOM TALAR tyskt tungomål brukar kalla detta djur *Hellend*. Detta ord betyder detsamma som latinets *miseria*, d.v.s. "elände", "lidande". Detta är ett mycket välfunnet namn för det här djuret. Ty djuret är av många orsaker ytterligt beklagensvärt. För det första drabbas det mycket ofta av fallandesot. Det befrias icke från en sådan attack om det inte lägger den ena bakklöven mot sitt öra. Detta står helt i strid med vad Plinius säger, vilken i bok 10 av *Naturalis Historia*⁸⁸ påstår att inga levande varelser drabbas av fallandesot utom människan och vakteln. Men härvidlag anser jag att mer vikt skall läggas vid vad många ögonvittnen säger och vid erfarenheten än vid vad Plinius ensam säger, även om denne annars är synnerligen duktig. Det finns ju hos honom många uppgifter, som avviker från vad lärda män vet och från erfarenheten. Man ger flera orsaker till detta djurs elände: Det är mycket skyggt, och när det känner vittringen av människor flyr det långt bort. Vidare dör det av vilket sår som helst, hur litet det än må vara. Ja, om det blott får se sitt eget blod, faller det omedelbart livlöst samman. När det är nära att infångas, stångar det inte sina förföljare med hornen och gör inte alls motstånd, utan strävar endast att fly. Däremot håller det hundar borta med sina klövar och trampar ned dem.

Av erfarna personer i min närmaste bekantskapskrets, vilka har deltagit i jakt på detta djur, har jag inhämtat att man mycket sällan ser ett sådant djur uppträda ensamt, och att de i stället uppträder i flock. Ibland är det fem, ibland sju, ibland är det ännu fler som lever och förflyttar sig tillsammans. Och folk har berättat för mig att de sett att de stora djuren mer än annars samlas i flockar, när marken i skogarna täcks av snö. Då tar de sig tillsammans fram i följande ordning: En av dem går före, med den hastighet som situationen kräver, och de övriga följer efter en och en i samma takt och på samma sätt, och de trampar därvid i det första djurets spår. Om någon som inte känner till sakläget följer djuren som passerat, så kommer han där-

för att tro att han bara ser ett enda djurs spår. Att det ena djuret på detta sätt följer det andra och kliver i det andras spår på detta noggranna sätt⁸⁹, detta säger jägarna bero på ett slags medfödd klokhet hos djuren. Jägarna påstår nämligen att djuren går i det första djurets spår för att inte deras antal skall bli uppenbart genom de spår de lämnar. Det är sannolikt att dessa djur besitter en klokhet av detta slag. De är ju av hjortsläktet, vilket Aristoteles tillskriver den allra största klokhet i bok 9 av *Historia animalium*.⁹⁰ Och Plinius säger i bok 8: "Hjortar flyr alltid med vinden i ryggen, när de hör hundskall, så att alla spår skall försvinna tillsammans med dem själva."⁹¹

Att de verkligen är av hjortsläktet, det visar i rikligt mått såväl nyssnämnda klokhet som de många andra egenskaper som de har gemensamma med hjortar, vilka Aristoteles i nyss nämnda böcker tillskriver endast hjortsläktet. Så här skriver nämligen Aristoteles: "Bland de hornbärande djuren har endast hjorten helt massiva horn, de övrigas är till en del ihåliga."⁹² Och något längre fram skriver han: "Enbart hjortarna har horn som varje år faller av, med början från tvåårsåldern. De övriga har samma horn hela livet." Att det stora djurets horn helt och hållet är massiva, precis som hjortarnas, det tvivlar jag inte på. Inte heller bestrider jag att de även faller av, eftersom jag har sett så många exempel på detta. Och att de faller av varje år, det kan jag bekräfta, eftersom jag hört det påstås av många.

Men vi må här citera ett stycke ordagrant från Olaus Magnus *Historia*. I bok 11 står det nämligen så här om detta djur⁹³: "Dess lopp är vilt framstormande, när den hos vissa människor drar vagnar på den snöbelagda isen. Ty dessa djurs hastighet överträffar stort alla hästars snabbhet. Men hos vissa andra är dessa djur inte i bruk till följd av kungligt påbud, av den anledningen nämligen att inte förrädare skall kunna använda sig av snabbheten i deras lopp för att så kvickt som möjligt avslöja rikets hemligheter för fienderna."⁹⁴ Detta djur är mycket tåligt när det gäller hunger, törst och mödor, så att det springande dag och natt kan tillryggalägga väldiga distanser, upp till två hundra italienska mil, utan föda." I bok 18 säger han⁹⁵: "Älgkalvar som blivit infångade av företagsamma jägare blir gradvis så tama att de, när de ansätts av törst, dricker ur stora kärl med öl som erbjuds dem av bordsgästerna." Och något senare skriver han⁹⁶: "Älgarna går precis som hjortar i flockar i de stora ödemarkerna och

de fångas av de företagsamma jägarna i fällor med gillrade spjut, eller också trängs de av drivande hundar in i klippskrevor, så att de sällan klarar sig levande därifrån. Ja, när de vilar på marken eller står upprätt blir även de största exemplaren av vildåsna (*onager*) ibland bitna av mycket små vesslor, som hugger sig fast i deras hals, så att blodet forsar fram och djuren omedelbart blir kraftlösa och faller döda ned.” Olaus säger också⁹⁷: “Om vargar attackerar vildåsnorna, blir de antingen dödade eller jagade på flykten av dessa djurs klövar och horn. Ty en sådan kraft är det i en spark från en klöv att den på fläcken dödar eller genomborrar en varg som blivit träffad. Detta får jägarna ofta erfara när det gäller deras kraftigaste hundar. Ja, om hunden kastar sig åt sidan, träffas det träd som står i vägen och krossas som om det vore en svamp.” Det sistnämnda, vad det nu kan vara värt, har jag inte hört av någon; det är enbart en uppgift från Olaus, som jag återger. Men det övriga har jag från andra personer som har mycket gott rykte och grundlig bildning. För övrigt kan nämnas att jägarna (det är oftast bönder) brukar skjuta dessa djur med bössor under höst, vinter och vår, och att alla djuren levereras till konungen. Så går det till i Sverige. Överallt i dessa trakter äter invånarna köttet av dessa djur, både färskt och insaltat. När jag själv förtärde färskt kött av detta djur, tyckte jag att smaken var tung och bitter. Hur skall man då inte tänka sig att det insaltade köttet smakar?

Träsnittet som är vinjett till Olaus Magnus *Historia om de nordiska folken*, bok 18, kap. 3, visar strid mellan älgar och vargar på en istäckt sjö. Jägarna avvaktar stridens utgång i närheten och lägger sedan beslag på sårade och döda. (1555).

BESKRIVNING AV DET STORA DJURETS YTTRE DELAR

NÄR VI NU lärt känna det stora djurets namn, dess natur och dess lidanden, verkar det vara lämpligt att beskriva även dess utseende, från hjässan ända ned till klövarna. Detta djur har tjockleken, höjden, längden och växten hos en medelstor välnärd häst, enligt vad jag själv har sett. Frambogen är lägre liggande och kortare än den bakre delen. Den går med huvudet något framåtlutande. Från hjässan ända ned till bogen, och allra mest på halsen, har den ett överflöd, en skog, av hår, så att man tycker sig se halsen och skägget på en getabock. Av den anledningen kallar Plinius icke utan skäl detta djur för "manprydd bisonoxe".⁹⁸ På övriga delar av kroppen skiljer det sig inte från en häst vad hårets längd beträffar. Däremot överträffas det av hästen i hårets täthet, men överträffar å andra sidan hästen när det gäller hårets tjocklek. Färgen är normalt snarast askgrått vitaktig. Alltefter årstidernas växlingar uppvisar emellertid hårbeklädnaden olika färgskiftningar.

Huvudet är avlångt och spensligt, om man jämför det med kroppen i övrigt. Läpparna är stora, framskjutande och tjocka, i synnerhet den övre, som Cardano med ett mycket passande ord kallat "snabel"⁹⁹ på grund av dess storlek och framskjutande form. Plinius säger att djuret av denna anledning går baklänges när det betar, för att inte trassla in sig i överläppen, vilket kunde ske om det gick framåt.¹⁰⁰ Munnen är bred, tänderna är inte särskilt stora och långa. Öronen är långa och breda. Honorna¹⁰¹ saknar horn. Men på hannarna växer det ut mångkluvna och så att säga grenrika horn, vilka dock inte är så långa och så rikt förgrenade som de som vanliga hjortar har. Men de är breda eller, som Scaliger säger, ganska breda, till tjockleken ungefär två fingerbredder. Om man ser på utseendet hos ett horn, skall man finna att det är trekantigt. Man kunde säga att det liknar den utbredda vingen på en stor fågel. De störres vikt skall man finna vara ungefär tolv skålpund. Detta djur byter hornen på bestämda tider, precis som hjortarna. Jag hade en gång i handen

ett horn från detta djur. Det hade fallit bort av sig självt, som mogna frukter brukar göra. Det kan man tydligt se av hornets rot. Jag har två små andra horn, kanske två eller tre månader gamla, vilka i min närvaro skars bort från ett av dessa djur som nyss dött. Dessa var täckta av ett slags mjukt fjun som var indränkt med blod. Då nu själva djuret som de hade växt på hade kommit till fullstor ålder och ändå hade så små horn, kunde det utan minsta tvekan fastställas att djur av detta slag faller hornen, precis som Aristoteles berättar om hjortarna. För övrigt har djuret en fet och stor buk, som en ko. Svansen är oproportionerligt kort, på ett märkligt sätt. Klövarna är kluvna och tvådelade, som hos nötkreatur. Detta är sant och det finns ingen anledning att någon skall tvivla på det, för jag berättar ju vad jag själv har sett. Bilder på detta djur finns att beskåda hos vissa författare, men om de liknar det levande djuret, det må andra vittna om. När jag får tid att ägna mig åt saken, skall jag ombesörja att djuret avbildas som det ser ut.

OM KRAFTERNA OCH VERKNINGARNA I DET STORA DJURETS HORN

EFTERSOM NATUREN BÅDE har gjort detta djur lämpligt att äta och tilldelat det vissa mycket välgörande och hemliga verkningar, har jag ansett det vara en from människas plikt att för den gemensamma nyttan och i allas intresse med få ord helt lätt beröra vilka krafter och verkningar Naturen själv för människornas välbefinnande har nedlagt i detta djurs horn, senor och klövar.

För att nu börja med hornen, må detta inledningsvis stå klart: Tidigare har ingen medicinsk verkan tillskrivits detta djurs horn förutom den sammandragande, och någon annan räknar man inte heller nu med i Sverige. Men för inte så länge sedan fann prutenska furstar och biskopar, måhända stödda på läkarnas framåtanda och med deras hjälp, att avskrap eller bitar som rivits från detta djurs horn hade stor effekt på den epileptiska sjukdomen.¹⁰² Detta är inte märkligt, eftersom även klövarna av samma djur utan minsta tvivel i hög grad har samma verkan, vilket skall avhandlas i det följande. Aristoteles tillskriver i bok 3 av *De partibus animalium*¹⁰³ hjortklöven samma natur som hjorthornet. Men i de prutenska föreskrifterna säges dessutom, att hornen skall tagas från djuret mellan Jungfru Marie himmelfärds dag och hennes födelsedag.¹⁰⁴ Andra – men det kanske är vidskepligt folk – påstår att hornen och klövarna måste skäras av på den helige Abbot Egidius dag, som firas den första september, för att de skall vara genomsytrade av denna verkande kraft. Ty om de tas från djuret på någon annan dag, skall de befinnas vara odugliga.

För att redovisa min egen åsikt på denna punkt, vill jag säga att detta är grundlöst och skrattretande prat att på detta sätt bestämt hävda något som inte kan bevisas genom några förnuftsskäl. Med vilka förnuftsskäl kan de bevisa vad de påstår? Om de tar sin tillflykt till någon för oss fördold eller gudomlig orsak av annat slag, kommer jag att kalla detta undanflykt snarare än bevis, och sedan skall jag tillintetgöra dem med erfarenhetens vapen. Ty horn och

klövar som skurits av från djuret några dagar före eller efter första september kännetecknades av samma förmåga att bota epilepsi. Så har erfarenheten, vår läromästare i denna världen, lärt oss. Men att själva de yttersta delarna av detta djur i en särskilt hög grad skulle vara genomsyrade av denna egenskap, om de avskäres mellan Jungfru Marie himmelsfärds dag och hennes födelsedag, det verkar vara mer rimligt.¹⁰⁵ Ty under denna tid är dessa djur varma, livliga och fulla av livssaft, och i ett slags vild lidelse söker de para sig. Till följd av detta sprids livssaften, som något slags svällande ämne, genom hela kroppen. Livssaften genomsyrar hornen, de fasta klövarna och de hårda delarna av djuren, och så uppkommer sagda kraft och verkan i dessa delar. När så själva livssaften, rörligheten och könsdriften dämpas hos djuret efter parningen, avtar också denna verkan. Detta är inte förvånande, då den höglärde Matthiolus¹⁰⁶ och andra anser, att rötter som skall användas till mediciner helst bör samlas in om våren, detta främst av den anledningen att de då är fulla av livssaft och så att säga havande. Deras egen fuktighet har ju ännu icke övergått till blommor, blad, grenar eller frukter. Men när rötterna, som en moder vid förlossningen, har låtit sagda delar av växten se dagens ljus, blir de själva försvagade och utan kraft.¹⁰⁷ Roten av *Iris*¹⁰⁸ är synnerligen effektiv i många sammanhang, om den är färsk och full av livssaft. I torkat skick är den nästan värdelös. Frö av koriander¹⁰⁹ med bibehållen fräschör och fuktighet har en stark stinkande lukt, är skadligt för ögonen, har en sövande effekt och medför sinesrubbingar, om man äter därav, enligt Avicenna. Men i torkat skick förlorar korianderfrö alla dessa egenskaper och antar en helt annan natur och beskaffenhet.

Åtskilligt annat av samma slag kunde anföras som exempel, som kunde visa sannolikheten i vår tes, nämligen att horn och klövar på detta djur är värdelösa, när djuret är kraftlöst efter parningen och uttorkat, men att de är högst effektiva, om de tages från djuret när det är fullt av livssaft och uppeggat av könsdriften. Men jag vill fatta mig kort och nöjer mig därför med de anförda skälen. Dock kan jag på långt håll vädra mig till kritik:¹¹⁰ Säkerligen kommer det att finnas några som kommer att anföra invändningar av följande art: Om denna verkande kraft ånyo kan uppstå i horn och klövar på grund av att livssaften vid den sagda tiden strömmar till dessa delar, är det

ju troligt att de delar av det här djuret, i vilka det då¹¹¹ finns mest livssaft, som i inälvorna och i lemmarnas håligheter, är kraftigare försedda med den energi som kan motverka epilepsi. Man skulle då åberopa sig på principen "Om något kan uppstå av något mindre, kan det också uppstå av något större."¹¹² Till dessa kritiker vill jag svara så här: När det har sagts, att denna förmåga finns i hornen och i klövarna och mycket litet i övriga delar, så har det kunnat fastställas att det förhåller sig just så med denna sak med ledning av erfarenheten. Och mot erfarenheten kan endast löjeväckande personer ha något att invända. Och om något förnufts-skäl till att det är så ges, bör detta bedömas, tillsammans med författaren, icke såsom bindande bevis, utan som en hypotes. Och av den här bokens författare tillägges nu följande skäl: Vilken form som helst kan inte framlockas ur varje ämnes inneboende möjligheter, och varje materia är inte lämpad att antaga vilken form som helst.¹¹³ Precis på samma sätt är inte alls alla delar av detta djur lämpade att av en sådan livssaft mottaga en sådan verkande kraft, som bildas i de yttersta delarna av djuret, då livssaften anländer dit, eftersom där finns det lämpliga ämnet med de rätta anlagen, som framgår av själva sakförhållandet.

Det kanske finns de som inte är nöjda med detta och envist fort-far att förvåna sig över att dessa yttersta delar av djuret och inga andra är kraftigare försedda med en kraft av detta slag. Dessa må själva redogöra, det ber jag dem om, för varför just ögonen på kräftor kan bryta sönder njursten, medan köttet och skalet på samma kräftor inte alls har denna verkan. Varför är vissa örter verksamma enbart genom sina rötter, andra enbart genom sina blad och blom-mor?¹¹⁴ Varför är människokraniet bra för epileptiker, fastän det är utan värme? Varför är levrat harblod också bra för dessa, såsom Galenos har påpekat, om man dricker det tillsammans med ättika?¹¹⁵ Varför är enligt samme sagesman brända hovar av åsnor (jag undrar om han inte menar vildåsnor) ett läkemedel mot fallandesot?¹¹⁶ Varför botar dessa djurs brända ben hos många såväl epilepsi som ledin-flammation? Varför anbefalles testiklar just av bäver så mycket?¹¹⁷ Varför får lungsäckssjuka personer en sådan förunderlig lindring av hjortens lem och av gäddans käkar som man har malt sönder utan att blanda in andra delar av djuret?

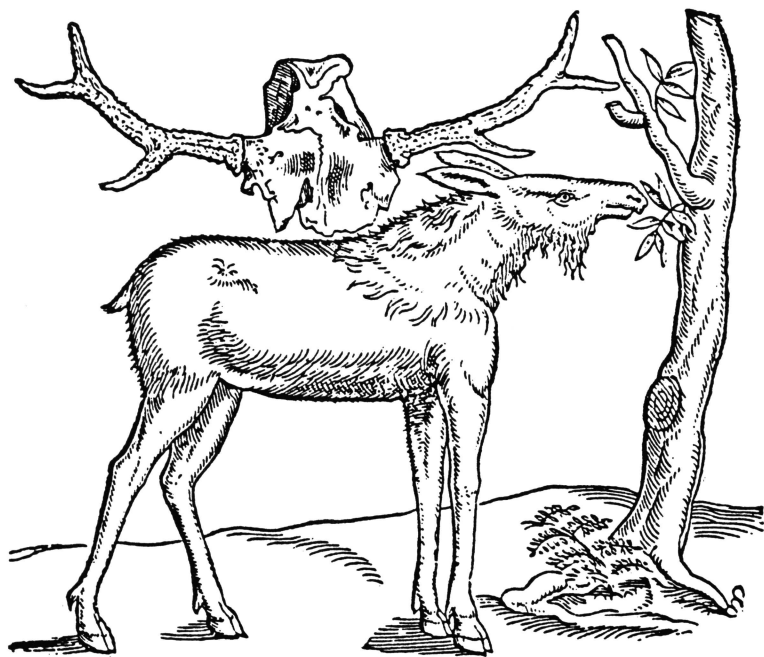
Om mina kritiker inte kan ge några förklaringar till dessa saker,

bör de nöja sig med de hypoteser som författaren till denna bok framlägger rörande sitt ämne, i synnerhet som saken är av den speciella art som Alexander från Aphrodisias¹¹⁸ har beskrivit med följande ord¹¹⁹: "Det finns mycket som man inte kan giva någon förklaring till och som helt och hållet övergår vår fattningsförmåga. Det är sådant som endast den Evige Guden känner till, Han som är upphovet och ursprunget till allt. Eftersom dessa oförklarliga ting höjer sig över de jordiska elementens egenskaper och krafter, kan de inte alls fångas av våra förklaringar, utan människor får nöja sig med att blott betrakta dem och förundras." Dessutom säger Aristoteles i första boken av Nikomachiska etiken att man inte bör söka efter orsaken med hjälp av samma metod på alla områden, utan det är i vissa fall tillräckligt om man på ett riktigt sätt kan visa att fenomenen föreligger. Och i bok 7 om lagarna säger Platon: "Att med noggrannhet utforska allt är varken lätt eller överhuvudtaget möjligt."¹²⁰

Det som jag här har berättat om hornens verkande kraft bekräftas av furstarna¹²¹, vilka vanligtvis brukar jaga detta djur på den tid som jag har sagt, detta för att få horn av detta slag, som är försedda med denna utmärkta kraft. De tvivlar nämligen inte på att horn som tagits vid den tidpunkten har just denna verkan mot epilepsi. En mycket framstående med oss samtida furste¹²², som är väl förfaren i utforskandet av naturens hemligheter, har med gillande yttrat sitt stöd för en sådan uppfattning. I ett sammanhang så obetydligt som detta vill jag inte nämna hans namn, men jag högaktade honom i ödmjukhet, jag ärade honom och önskade honom all lycka. Denne har bland andra naturens hemligheter som han har studerat observerat följande: Avskrap från hjorthorn som tagits från djuret mellan mellan Jungfru Marie himmelsfärds dag och hennes födelsedag har med omedelbart verkande kraft stark effekt när det gäller att ta livet av spolmask, därest det intages på fastande mage i vin eller örtdryck eller annan lämplig vätska. Samme furste har dessutom konstaterat att spån från ett hjorthorn som tagits från djuret vid just denna tid har samma kraft mot gift som spån från enhörningens horn.¹²³ Därför brukade han vanligtvis jaga hjortar just vid denna tid för att skaffa sig tillgång till detta motgift. Jag måste verkligen prisa dessa furstar för att de har upptäckt dessa tidigare fördolda ting och meddelat dem till andra. Jag måste dessutom sätta tro till

deras uttalanden, eftersom de hade förmånen att ha personlig erfarenhet av dessa ting och eftersom de inte har för vana att komma med falska påståenden.

Men förutom furstarna finns andra, vilkas lärdom nästan inte lämnar någonting övrigt att önska. Dessa tillskriver hjortarna så stora egenskaper att de säger: "Hjorten är till hela sin natur motsatsen till gift av allt slag, precis som ett motgift." Därför är det, enligt dessa, synnerligen nyttigt att sova under en hjortfäll och att bränna hjortens horn samt att regelbundet äta hjortkött, vilket skyddar mot pesten. Om hornen påstår de följande: Att dricka ur ett kärl tillverkat av hjorthorn skyddar mot allt gift och mot förruttnelse. Genom destillation utvinner de även vatten ur hornen, och olja ur unga hjortars horn. Detta vatten använder de som dryck och med oljan smörjer de pulsåderna mot gift. Om alltså dessa verkande krafter finns i horn av de flesta kända hjortarterna, särskilt då om de tagits vid den bestämda tid vi talat om, då bör man utan vidare diskussion kunna medge att det finns en verkande kraft mot epilepsi i det stora djurets horn, om de tagits av djuret vid samma tid, detta så mycket mer som själva den praktiska användningen visar att det är så och detta djur räknas till hjortsläktet. Detta var vad jag hade att säga om hornen.

Denna bild av en ung älgdjur i Gesners *Historia Animalium* (ed. 1603) är den första någorlunda verklighetstroga bilden av djuret. Beskrivningen bygger på underrättelser från korrespondenter i bl.a. Litauen och Polen.

OM DEN VERKANDE KRAFTEN I SENORNA

OM DEN VERKANDE kraften i senorna hos detta djur har jag inte hört eller läst något alls, vare sig hos prutenska eller andra författare. Men i Sverige lärde jag känna några personer, vilka mycket ofta drabbades av den typ av kramp eller spasm, som på italienska brukar kallas *ranfo*.¹²⁴ Dessa lade ett förband som tillverkats av en sena av detta djur runt de lemmar som brukade drabbas av krampen, direkt på huden. De framhöll att de härav erfor en högst påtaglig lindring, när de dag och natt hade brukat denna sena på det här sättet. Ty några av dem slapp detta lidande under långa perioder, medan andra blev helt befriade från sjukdomen. Då jag i detta sammanhang kommit in på den här saken, vill jag inte underlåta att nämna ett annat botemedel mot detta slag av kramp, vilket jag lärt känna genom en ärlig vän, som är en man av beprövad erfarenhet. Botemedlet fungerar på följande sätt: Linda in den av kramp drabbade lemmen i rikliga lager av hampbark från hanplantor som bär frön. Barken skall ha dragits av från själva roten uppåt. Denna behandling stoppar krampanfallen och håller dem borta.

Ur en emblemsamling av Joachim Camerarius, tryckt 1595. Älgtjuren är placerad framför en sten på vilken den medicinskt dyrbara klöven är placerad. Text: *“Obetydlig är ingen av älgens kroppsdelar, men värdefullast är klöven. Alltså kan också det ringaste vara högt värderat!”* Se Henkel & Schöne, *Emblemata, Handbuch zur Sinnbildkunst des XVI und XVII Jahrhunderts* (1967).

OM DEN VERKANDE KRAFTEN I KLÖVARNA

B LAND DETTA DJURS övriga delar tillskrives klövarna stora Begenskaper av både svenskar, prutener och åtskilliga andra författare. Ty klövarna stoppar epilepsi så effektivt att de synes verka nästan som en trollformel. Och det är inte så mycket att förvånas över, då man ju, som vi ovan konstaterat, vet att detta djur ofta lider av denna sjukdom och själv bär med sig botemedlet.

Men mer förvånansvärt är att denna klöv inte bara är ett terapeutiskt botemedel, utan också ett profylaktiskt. Den botar nämligen icke endast epilepsi som redan brutit ut, utan den skyddar även mot kommande anfall. Jag skulle inte ha trott att så är fallet, om inte själva erfarenheten hade lärt mig det. Ty det verkar ju inte troligt att någon annan varelse skulle kunna i förväg skyddas för sjukdomen genom den verkande kraften i denna klöv, om djuret, vars klöv det är, inte kan det. Det bör inte förtigas att den hysteriska sjukdomen¹²⁵ genom just denna klöv kan drivas ut och sedan hållas borta. Och om man lägger klöven mot de lemmar som har samband med hjärtat, ger detta utmärkt hjälp mot många hjärtsjukdomar. Men hur detta hjälpmedel skall appliceras och användas, och vid vilket tillfälle, för att det skall bota och vara profylaktiskt verksamt, det skall jag redogöra för något längre fram. Nu skall jag först utreda en sak som kan bli föremål för diskussion.

OM ALLA KLÖVAR PÅ DETTA DJUR HAR SAMMA VERKANDE KRAFT

EFTERSOM DET FINNS olika åsikter beträffande dessa klövar och beträffande frågan om de alla besitter denna nyssnämnda verkande kraft och egenskap, har jag ansett det vara värt mödan att här framlägga vad jag har hört från andra och vad jag själv har för åsikt. De finns de som tillskriver vänster bakklöv större kraft än de andra klövarna. Ty det är, hävdar de, genom att sätta denna klöv mot örat som djuret avvärjer sjukdomen. Jag för min del är emellertid mer benägen att anse att den viktigaste rollen bör tillskrivas snarare den högra bakklöven än den vänstra. Ty om vi ser till hur båda dessa klövar brukas, konstaterar vi att den högra lättare kan sättas mot örat än den vänstra. Alternativt skulle jag vilja påstå att båda utan åtskillnad besitter samma verkande kraft. Båda kan ju föras fram till örat och läggas mot det utan svårighet, alltefter djurets önskan och platsens och belägenhetens möjligheter. Framklövarna är, enligt samstämmigt vittnesbörd av alla övriga författare, berövade denna kraft. Jag kan emellertid inte förmås att tro att dessa klövar skulle vara helt frantagna denna kraft. Ty om nu vår praktiska erfarenhet har lärt oss att det i hornen finns samma verkande egenskap som bakfötterna har, hur mycket mer sannolikt är det inte att (fram)fötterna har en liknande egenskap som de andra fötterna hos samma djur?

Man skall inte anta en så stor skillnad mellan fram- och bakfötterna hos samma djur som man gör mellan rötterna av pionens han- och honväxter. Hanpionens rötter botar genast en epileptisk gosse, därest de i färskt skick hängs runt hans hals, såsom Galenos¹²⁶ och andra har lärt och jag själv har kunnat konstatera genom åtskilliga försök i Sverige, där det finns riklig tillgång på detta slags pioner, och dessa plockas för det här ändamålet när månen är i nedan. Den andra sorten, d.v.s. honpionen, brukar inte åstadkomma detta, såsom man har kunnat fastställa genom många försök, utförda av många forskare. Det är ju nämligen så att framfötterna och bakföt-

terna finns i samma kropp, och de skiljer sig inte till arten. Men pionerna är två olika arter, skilda från varandra.

Nu invänder någon: Enligt vad man säger, sätter detta djur för att befrias från sjukdomen inte framfoten mot örat, och det handlar så, därför att det är bakfötterna som har dessa egenskaper och inte framfötterna. Mot detta resonemang skulle jag vilja anföra några experiment, genom vilka man har kunnat fastställa att framfötterna har givit en icke alls ringa hjälp till epileptiker. För övrigt skulle jag svara att argumentet inte är bindande med logisk nödvändighet. Det kan ju nämligen vara så att de främre fötterna har samma nämnda verkande kraft som de bakre, men att de inte kan sättas mot örat lika lätt som de bakre. Man lägger nämligen märke till att nästan alla fyrfotadjur oftast betjänar sig av bakfötterna, när de vill klia kroppen eller mildra något besvär, däremot nästan aldrig framfötterna. Vägledad av dessa försök och av förnuftsskäl kan jag inte avgjort säga att detta djurs framben skulle vara obrukbara till detta ändamål.

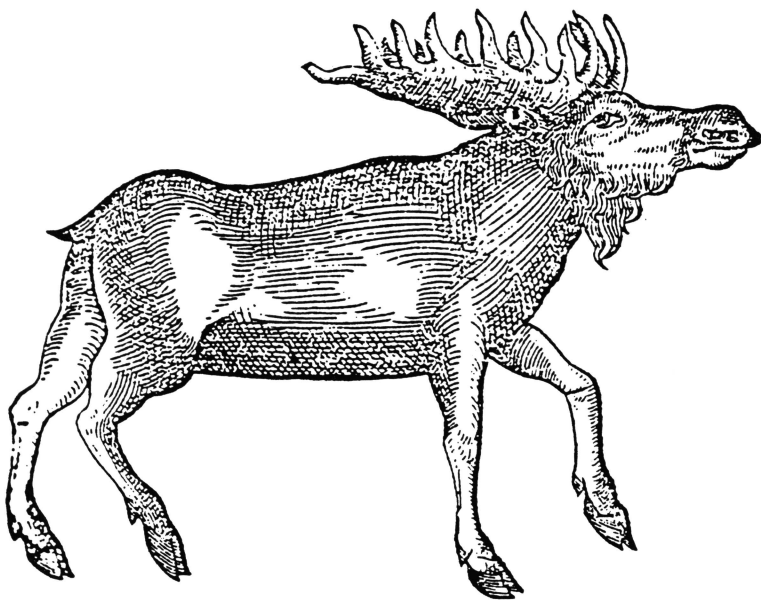
Det finns män, mycket ansedda visserligen, men främmande för Muserna, vilka tillskriver de främre klövarna denna utomordentliga verkande kraft, till den grad att de låter allt komma enbart dessa till del, i synnerhet den vänstra, och de bakre inget eller endast litet. Denna åsikt stöder de främst med följande resonemang: Detta djur faller omkull på rygg på marken, när det drabbas av denna sjukdom, såsom även människor brukar. Medan djuret ligger så, sänker det med hastiga rörelser de främre klövarna mot hjärtrakten, på grund av att knäna böjs. På grund av kontakten och vidrörandet återfår hjärtat hälsan och återtar sina krafter, och sedan sjukdomen avvärjts blir djuret återställt till sitt tidigare tillstånd. Detta synes dem så sannolikt som det mest sannolika. Men att samma djur, när det lider av epilepsi, avvärjer sjukdomen genom att lägga bakklöven mot örat, som tidigare sagts, det kan de inte förmås att tro, fastän de inte kan anföra några argument mot detta. En lärd man skulle emellertid i deras ställe kunna komma med följande invändningar: "Läkarna definierar ju epilepsi som en kramp i hela kroppen åtföljd av urståndsättandet av den grundläggande rörelseförmågan. Vem är då så enfaldig att han tror att djuret har den verkande kraften, så länge som sjukdomen varar, och att benen gör sin tjänst åt djuret

under denna tid? Att något sådant inte kan ske, visar människors dagliga erfarenhet. Ty om djuret under denna tid inte kan betjäna sig av viljans funktioner eller lemmarnas tjänster, hur skall det då kunna sätta den bakre klöven mot örat? Men hur framklövarna av sin egen natur faller samman mot hjärttrakten, det kan vem som helst se med egna ögon, när det gäller oskäligen djur som nyss klubbats och ligger på rygg. På sådana ligger ju de främre hovarna eller klövarna an mot hjärtat.”

Fastän detta argument synes vara mycket starkt, rör det mig icke mycket. Ty enligt min mening bör man i denna sak sätta mycket mer värde på vad många intygar och på erfarenheten, som är upphovet till konsten, än på argument av denna typ. Förnuftsresonemang bör man sätta sin tro till, säger Aristoteles, därest det som bevisas stämmer med det som vi kan registrera med våra sinnen. I Sverige, där det finns ett stort antal av de här djuren, och där jag har inhämtat dessa naturalhistoriska kunskaper, har jag inte hört ett enda ord om anbringandet av framklövarna mot hjärtat, och inte heller om någon lättnad i sjukdomen till följd av ett sådant förfarande. Om avvärijandet av sjukdomen genom anbringandet av bakklövarna mot öronen vittnar däremot alla, såväl jägarna som äldre människor, vilkas åsikter Aristoteles i sjätte boken av Nikomachiska etiken anser att man till och med utan bevis skall hålla sig till inte mindre än till själva bevisen.¹²⁷

Men jag ägnar mig nu inte åt ytterligare diskussioner i frågan om den senare åsikten är absurd och den förra mer trolig. Var och en må omfatta den åsikt han själv vill, bara det inte uppstår något tvivel om klövarnas egenskaper. Det är nämligen av föga intresse att veta, hur djuret avvärjer sin egen sjukdom. Jag vill emellertid inte överge den tidigare nämnda och mer allmänt omfattade åsikten som nu har kritiserats, och därför vill jag bara tillägga följande: Samma natur, som har inlagt denna utomordentliga verkande kraft i klövarna, har också som en speciell gåva kunnat förutse detta djur att det skall kunna sträcka ut vilken som helst av klövarna och nå örat, när sjukdomen drabbar det. Detta djur avvärjer alltså sjukdomen genom att använda bakfötterna, som jag tidigare har sagt. Mot denna bakgrund skulle jag, om man bad mig precisera vad jag anser om de olika fötterna eller klövarna, och om jag vill tillskriva någon av dem

mer kraft än de andra, utreda saken på följande sätt: Den viktigaste rollen bör tillskrivas höger bakben, den näst viktigaste vänster bakben. De två framfötterna bör tillmätas en underordnad roll, dock så att de icke helt skall anses sakna den omtalade egenskapen. Detta är min åsikt.

Fullvuxen älgjur med palmat krona. Träsnitt i Gesners *Historia animalium* (1603).

OM KLÖVARNA BÖR SKÄRAS BORT FRÅN DJURET
MEDAN DET ÄNNU LEVER FÖR ATT DE SKALL
KUNNA VARA TILL HJÄLP FÖR EPILEPTIKER

DE SOM ANSER sig känna till de verkande krafterna i dessa klövar och har tagit dem i medicinens tjänst hävdar ständigt att klövarna skall skäras bort från djuret medan det ännu lever och vid den tid som ovan sagts. De säger att de annars är obrukbara för detta syfte. Olaus Magnus ställer i bok 18¹²⁸ beträffande dessa klövar även andra villkor för att de skall vara verksamma mot epilepsi. Han säger nämligen detta: Den yttre delen av klöven på högra sidans bakben av en vildåsnehanne, som inte har parat sig, kan användas på den som lider av spasmer eller fallandesot och botar då genast sjukdomen, därest klöven huggits av från det levande djuret med en yxa eller avlägsnats med något annat verktyg efter mitten av månadens augusti.

Detta är i sanning villkor som är besvärliga och svåra att uppfylla. Om de alla vore nödvändiga, skulle man inte ha färre svårigheter och mödor att övervinna för att få fatt på denna klöv än dem som Jason hade att utstå för att kunna röva bort det gyllene skinnet, och det vore kanske lättare att hitta fler exemplar av Fågel Fenix¹²⁹ eller vita korpar¹³⁰ än verksamma klövar av detta slag. Men av verksamma klövar finns det nu ett icke ringa antal. Låt oss därför bortse från dessa villkor, som har smak av övertro och osanning och tala om mer sannolika ting.

Att dessa klövar bör skäras bort endast från handjur, vågar jag inte hävda, eftersom jag inte har hört eller läst ett enda ord om den saken. Men jag kan inte heller med någon större ihärdighet förneka att det skulle vara så. Då ju den manliga könet i god kroppsconstitution, i kraftfullhet och i andra egenskaper, såväl mentala som kroppsliga, så markant överträffar det kvinnliga könet, vilket filosoferna brukar kalla ofullkomligt, förkrympt och ofärdigt, så är det inte egendomligt, ja till och med troligt, att hannarna av denna djurart överträffar honorna beträffande klövens framstående egenska-

per. På den punkten må vi alltså hålla med Olaus. Att de helst må skäras bort vid just den tiden håller jag gärna med om, dels på grund av det som jag tidigare har anfört, dels därför att djuret drabbas hårdare och mer ofta av denna sjukdom under detta tidsintervall än under andra tider. Ty det är troligt att den visa och framsynta naturen, som inte kommer till korta på någon punkt och inte heller gör något förgäves, har skänkt sin hjälp alltefter tidpunktens krav och djurets behov.

Men på denna punkt kan två rätt allvarliga logiska svårigheter dyka upp. Den första av dessa är följande: Det synes mer sannolikt att dessa delar av djuret skulle besitta denna kraft att avvärja epilepsin på vilken tid av året som helst. Ty djuret självt angrips av denna sjukdom vid vilken tid som helst utan åtskillnad och återfår då alltid hälsan genom att sätta en fot antingen mot hjärtat eller mot örat. Detta är ju ett argument för att själva kraften alltid finns hos dem. Annars skulle anbringandet av foten inte alltid hjälpa utan blott under den tid, då kraften finns där. Men vi har redan antagit att själva djuret drabbas av denna sjukdom på vilken tid som helst, och att det alltid botas av klöven. Alltså skall vi finna kraft i klöven, vid vilken tid på året denna än har skurits bort. Detta argument skulle ha stor tyngd, därest det inte stred mot erfarenheten. Men erfarenheten själv har ju lärt att sagda egenskap häftar vid klövarna enbart om de skurits bort under en viss tid. Om vi emellertid bortser en smula från erfarenheten, må vi medgiva att denna sjukdom kommer över djuret vid vilken tid på året som helst, och att det alltid botas genom anbringandet av en fot. Av detta följer emellertid inte med nödvändighet att den anförda invändningen är sann. Ty vi säger att en klöv, som avlägsnats vid en annan tid än den sagda, inte besitter lika mycket kraft och verkan som om den hade avlägsnats vid den nu angivna tiden. Detta beror inte på någon ofullkomlighet hos livsaften, utan på dess svaghet under de andra tidsperioderna. Icke desto mindre kommer själva denna obetydliga verkande kraft, hur försvagad den än må vara, alltid att räcka till för att bota den kropp, i vilken den finns. Men den kommer inte att räcka till för att bota en annan kropp, i vilken den inte finns. En klöv som avskilts vid den tid som angivits kan emellertid hjälpa även en annan varelse, eftersom den innehåller mycket större och mer livfull kraft. Att säga att

själva naturens försyn ligger bakom även denna omständighet är ingalunda orimligt, såsom vi har sagt tidigare.

Den andra svårigheten är av följande natur: Det verkar inte vara förenligt med förnuftet att dessa delar av djuret skulle i högre grad besitta den verkande kraften att avvärja epilepsi, när djuret självt får en svårare attack av sjukdomen, än när det är friskt eller drabbas av lättare attacker. Det är ju nämligen sannolikt att djurets livssaft finns i större mängd och är mer hälsobringande, när det är friskt, än när det är sjukligt och kraftlöst. Ett sådant resonemang stärks av läkarnas auktoritet. När de använder några djurdelar till medicinskt bruk, föreskriver de att dessa skall tagas från djur som är friska och vid god vigör. Detta argument är förvisso starkt, men inte helt och hållet sant och nödvändigt, eftersom vid tillfälle skämda delar av djur kommer till användning för medicinska ändamål. För övrigt strider det i många fall mot själva erfarenheten. Om detta synes märkligt för någon, må han stilla sitt sinne och lyssna till fortsättningen på min framställning. I den medicinska traditionen meddelas att om lever av en rabiessjuk hund äts stekt, är den ett botemedel för dem som har bitits av hunden. Så säger Galenos.¹³¹ Även Rhazes¹³² säger i bok 10 av *Continens* att det är en säker och beprövad metod att ta blod från en rabiessjuk hund som botemedel mot denna hunds bitt. Skulle det inte vara mer sannolikt att lever och blod från en frisk hund skulle bota, och lever och blod från en rabiessjuk hund snarare förvärra bittets verkan? Sten som tagits ut ur en människa och söndersmulats och givits som dryck påstås av nästan hela läkarvetenskapen kunna krossa och sönderbryta stenbildning i njurarna. Men det synes mer förenligt med förnuftet att man skulle få en ökning, snarare än en minskning och ett sönderbrytande, av stensubstans som lägges till sten. Och dock sker inte detta. Olja beredd av skorpioner¹³³ är ett synnerligen snabbt verkande botemedel åt dem som har stungits av skorpioner.¹³⁴ Detta säger Galenos i boken om Teriak¹³⁵ som är dedicerad till Piso.¹³⁶ (Jag vill inte här diskutera om denna bok är hans eller någon annans.¹³⁷) Galenos säger i denna bok också följande¹³⁸: "Vi har konstaterat att fett från en krokodil ger utomordentligt god verkan om det appliceras på ett sår som tillfogats av detta djur. Likaså botas fullständigt och smärtfritt bitt från näbbmusen, som till och med kan vara dödliga, av själva näbbmusen om

den krossas och läggs på såret. På liknande sätt klarar sig de som blivit bitna av huggormar undan faran, om dessa djurs krossade kroppar läggs på såret.”

Men låt oss återvända till saken. Att klövarna skulle behöva skäras av då djuret fortfarande lever, synes mig löjligt. Ty de som hävdar detta synes frukta att klövarna skall gå förlorade samtidigt som djuret dör, och att den omtalade verkande kraften skall förflyktigas. Men om klövarna skärs av, då djuret fortfarande lever, tror dessa människor kanske att klövarna ännu lever och att den omtalade egenskapen bevaras i dem. Hur orimligt och barnsligt detta är, må andra döma om. Mig synes klövarna inte skilja sig åt, och de synes mig behålla sina egenskaper i livlöst tillstånd, såväl om de skärs av från djuret, medan det ännu lever, som från det döda djuret. Om detta djur skulle uppgiva andan gradvis, så småningom och långsamt, eller genom en naturlig död, skulle jag lättare kunna ansluta mig till dessa människors åsikt. Ty under en lång tidrymd skulle något av klövarnas verkande kraft kunna förskingras och förflyktigas tillsammans med hela kroppen. Men eftersom djuret genast stupar och dör av minsta sår och av skräck, så kan jag inte förstå varför nästan inget går förlorat av djurets fett och av de andra delarnas substans, under det att endast klövarna på den korta tiden fullständigt skulle förlora den omtalade verkande kraften.

Här kommer någon som ägnar sig åt studiet av nyheter att göra mig svårigheter genom att komma med invändningar, vilka snarare hör till sägner och magi än till naturfilosofin. Jag tänker på invändningar av följande typ: I vargens svans tror man att det finns ett kärleksmedel, i den finaste raggen. Man anser att denna ragg går förlorad när djuret fångas, och att den inte har samma kraft, om den inte rycks bort från djuret medan det lever. Chelidon-sten¹³⁹, som plockas ut ur de uppskurna magarna på svalor, botar melankoli och gör den som bär den omtyckt. Men om den inte tages ut ur djuret medan det ännu lever, förflyktigas dess egenskap. Tar man däremot ut den ur det levande djuret, behåller den sin egenskap. Geranit, drakonit, alectoriusstenen och boraxstenen säges vara försedda med samma och även andra egenskaper, om blott var och en av dem har tagits ur levande djur.¹⁴⁰

I analogi med ovan förda resonemang skall alltså av detta stora

djurs klövar endast de behålla sin kraft som har skurits bort från ett levande djur. Om det kunde fastställas att det förhåller sig så, skulle man ha åtminstone något bevis att anföra mot mig. Men eftersom detta är osäkra ting och inte alls förtjänar att filosofer sätter sin tro till dem utan bevisning, vill jag endast säga följande: Här bevisas en okänd sak genom en ännu mer okänd sak. Låt oss emellertid anta att det som här har anförts om vargsvansen och stenarna innehåller någon sanning. Min hypotes faller inte för den sakens skull. Ty även jag kan anföra exempel på vissa ting, vilka har tagits från döda djur och ändå är verksamma och utför nästan samma saker som själva djuren åstadkom, när de ännu levde. Man berättar nämligen att en puka som tillverkats av vargskinn injagar den största skräck i får, på precis samma sätt som vargen själv, och man säger – något som är ännu märkligare – att när man slår på denna puka spricker de pukor som är gjorda av fårhud. En puka som är gjord av björn- eller varghud driver hästar på flykten, även om den trummas på långt avstånd. Lejonskinn förtär huden av andra djur på precis samma sätt som lejonet förtär själva djuren. Vargskinn fräter på fårskinn. Om dessa saker förhåller sig så – också vi kommer att påstå att de gör det – varför skulle vi då tro att det stora djurets klövar skulle vara berövade hela den sagda egenskapen, om de är tagna från ett dött djur?

Men låt oss lämna dessa saker och i stället styrka vår hypotes med kraftigare argument. Den verkande kraften hos klövarna, vilken stoppar epilepsin, är antingen något materiellt, eller kroppsligt, eller också något andligt, eller luftigt. Om den är något materiellt, kommer den att stanna kvar i klövarna på vilket sätt de än har skurits bort. Om den är något andligt, kommer den att tränga ut ur klöven från såväl levande som döda djur, ty den kommer inte att stanna kvar i något av dessa två fall. Men nu stannar den ju kvar till en del. Alltså är det en materiell sak. Och om den är av denna natur, kommer egenskapen följaktligen att leva kvar i klöven antingen den skurits av på det ena eller andra sättet. Just detta kan bevisas genom exempel. Ty ingen säger beträffande stenbildning från människor och beträffande kräftsten att de måste hämtas enbart från levande varelser, för att kunna sönderkrossa stenbildning hos en annan person. De som föreskriver bävertestiklar¹⁴¹ hävdar inte att de måste sli-

tas bort ur det levande djuret. Beträffande den synnerligen värdefulla bezoarstenen, som i vår tid blivit så berömd, anser de som mer ingående och sanningsenligt behandlar ämnet att den icke måste plockas ut ur djuret medan det lever för att i fullt mått besitta sina undergörande egenskaper.¹⁴² Ja, man berättar rentav att denna sten vanligen tages ur en liten säck eller ventrikel på djuret sedan det döds.

Jag skulle kunna anföra många exempel av detta slag, men jag skall nöja mig med de anförda för att undvika att bli för utförlig. Jag kan alltså icke annat än förundra mig över att vissa personer har vidarebefordrat sådana sagor och myter. De har kanske drömt att saken förhåller sig på det sättet, och så har de velat pracka på andra människor sina drömmar eller påhitt, detta för att så att säga placera dessa klövar på en hög och oåtkomlig tron, dit endast furstar och stormän kunde komma. För om saken låg till på det sättet som de själva anser, skulle det överallt vara den största brist på klövar av detta slag, eftersom det skulle vara synnerligen svårt att komma över dem på detta sätt. Jag tror alltså att det är genom vissa personers slughet och list som den här föreställningen har nått ut till allmänheten. Ty när de eftertryckligt framhåller hur väldigt svårt det är att få tag på dessa klövar, tycker de sig själva, som har möjlighet att få tag på dem, vara ensamma om att besitta något enastående och utsökt, och när de sänder klövar av detta slag som gåvor till furstarna förskönar de sin gåva genom att framhäva denna svårighet och pryder den med lögner och så att säga sminkar upp den, allt för att denna skall synas mer betydelsefull och värderas högre.

Sedan jag konstaterat detta, inte för att opponera, utan för att belysa sanningen, avslutar jag denna utläggning. Nu återstår för mig att visa, hur denna klöv bör anbringas eller ges till patienterna för att den skall kunna ge den hjälp till de sjuka som vi utlovar.

J. Jonstonus *Theatrum Animalium* upplevde flera upplagor och innehåller denna ganska korrekta bild av en skovelälg.

HUR DENNA KLÖV BÖR GES TILL PATIENTERNA FÖR ATT DEN SKALL KUNNA HJÄLPA EPILEP- TIKER OCH KVINNOR SOM LIDER AV HYSTERI

OM NÅGON OFÖRVÄGET anbringar en bit av denna klöv på en person som drabbats av epilepsi, på det finger på vänstra handen som kallas "ringfingret" och om vilket läkarvetenskapen hävdar att det har direktförbindelse med hjärtat,¹⁴³ så kommer den sjuke genast att resa sig upp från sin sjukdomsattack, som om han väckts upp ur sömnen, och bli fri från sjukdomen. Om vidare en ring tillverkad av sagda klöv får pryda sagda finger på patienten, kommer den att ännu mer effektivt åstadkomma samma sak, eftersom då hela fingret vidrör ringen och inte bara en del av det. Om dessutom en del av denna klöv läggs i vänster handflata och handen knytes, kommer sjukdomen genast att fördrivas. Om därutöver en liten bit av klöven sticks in i vänster öra och under någon tid förs omkring därinne, som när man krafsar sig i örat, kommer den framgångsrikt att åstadkomma just detta resultat, så att man kan misstänka att ett mirakel har inträffat. Men jag anser inte att denna klöv bör anbringas enbart på sagda delar av kroppen, utan att den även bör läggas mot hjärttrakten. Ty fastän i första hand hjärnan påverkas vid denna sjukdom, eftersom den framkallar lidandet, så är det dock visst att även hjärtat påverkas genom en sympatireaktion. Om man ger hjärtat hjälp genom nämnda klöv, gör detta organ en förnämlig insats för att driva ut den grova materia, vilken genom att uppfylla hjärnans gångar orsakar denna sjukdom. Avskrap av denna klöv har jag själv givit till patienter, och jag vet att det med lycklig utgång har givits även av andra till epileptiska gossar, tillsammans med liljekonvaljvatten¹⁴⁴ eller vatten berett på de ax som man kallar lavendel.¹⁴⁵

På denna punkt i min framställning kommer jag att tänka på ett par förnämliga botemedel mot samma sjukdom, vilka jag på grund av deras allmänna nytta här skall framlägga. Den främsta rangen bland dem alla har detta pulver:

Tag¹⁴⁶

- 1 uns¹⁴⁷ torkad och bränd människoskalle¹⁴⁸;
- 2 drachmer vardera av avskrap av en klöv av en *alces* som dödats vid rätt tid samt av bränt hjorthorn;¹⁴⁹
- 1 1/2 drachma vardera av mistel, som vuxit på ek¹⁵⁰, pionkorn från manlig pionrot som rensats¹⁵¹, blodrot¹⁵², rot och frön av vit diptam¹⁵³;
- 2 skrupler vardera av antherafrön¹⁵⁴ och trädgårdsmålla¹⁵⁵;
- 1 drachma vardera av preparerade koraller av båda sorterna¹⁵⁶, elfenben som nyligen rivits¹⁵⁷ och preparerade pärlor;
- 30 st. guldlöv;
- 1/2 uns ryggben av fisk
- 2 uns vitt socker.

Blanda. Allt må mycket noga malas sönder i en mortel av porfyr så att ett pulver bildas, som kallas epileptiskt.

Till patienten må av detta givas högst 1 drachma i viol-julep¹⁵⁸ eller i liljekonvaljvatten, eller lindblommevatten¹⁵⁹ eller körsbärsvatten¹⁶⁰.

Till stor nytta för epileptiker är också den dryck som kallas "livets vatten", vilken på följande sätt destillerats ur liljekonvaljblommor¹⁶¹ genom det s.k. Mariabadet¹⁶²:

Tag

- 16 skålpund kretensiskt vin;
- 4 skålpund liljekonvaljblommor.

Blanda och låt dessa beståndsdelar stå tillsammans i ett väl tillslutet glas i solen under nio dagar. Därefter må destillationen ske. Tag därefter allt det destillerade vattnet, blanda i ett skålpund grönskan- de lavendelblommor, låt det hela stå så i solen i nio dagar, som tidigare skedde. Därefter må det destilleras enligt konstens regler genom ett Mariabad. Av denna dryck brukar tre eller fyra droppar givas till den sjuke under själva krampanfallet.

Jag har ibland med lycklig utgång givit en epileptisk gosse ett pulver bestående av lika delar avskrap av sagda klöv, manlig pionrot

och renaste bärnsten¹⁶³, tillsammans med något av ovannämnda vatten. Det vita bärnstenspulvret enbart har en stor kraft. Men jag vill ärligt deklarerat att bland de medel som jag ofta har provat har jag aldrig funnit något mer framstående eller något mer verksamt än olja som utvunnits genom destillation av vit bärnsten. Ty om man under själva krampanfallet ger en enda droppe av detta medel, eller två, tillsammans med en sked modersmjölk eller lämpligt vatten av något slag, befrias patienten från sjukdomen, precis som när någon väcks ur sin sömn.

Samma verkan anses svavelolja ha. Ty en liten dos av denna olja intagen tillsammans med en dekokt på betonica¹⁶⁴ och pion försvagar sjukdomens våldsamhet genom att splittra den substans som uppfyller hjärnans gångar. Samma resultat åstadkommer en medelstor sked terebintolja.¹⁶⁵ Ingen ringa styrka tillskrives vatten från destillation av körsbär, om 1/2 uns därav hälls i epileptikerns mun. Alexander från Tralles säger att han aldrig någonsin har misslyckats med bruket av söndermald *ruta sylvestris* som anbringats vid den sjukes näsborrar.¹⁶⁶ Hur stor kraft som tillskrives människokraniet, vet nästan alla. Men det står inte lika klart för alla att en olja genom destillation kan beredas av människokraniets ben, och att därest *sutura Lambdoidea*¹⁶⁷ smörjes in med denna, inget snabbare botemedel mot nämnda sjukdom gives.

Jag utelämnar här det som överallt står att läsa hos medicinska skriftställare och såsom välbekanta metoder är i allmänt bruk och återvänder nu till klöven, från vilken jag har avvikit. Det har genom erfarenhet även konstaterats att denna klöv mycket snabbt bringar hjälp åt kvinnor som drabbats av hysteri.¹⁶⁸ Ty så ofta som en liten dos av avskrap från klöven gives åt en kvinna som drabbats av hysteri, tillsammans med samma mängd zedoaria¹⁶⁹ i någon lämplig vätska, har läkarna kunnat konstatera en berömvärt lycklig utgång. Därför har högst aktningssvärda prutenska läkare lagt denna klöv till de mediciner som de satt samman till behandling av såväl epilepsi som av de så kallade hysteriska¹⁷⁰ symptomen. Och jag vill inte förneka att samma resultat kan nås vid båda dessa sjukdomstillstånd, därest en bit av denna klöv bindes vid överdelen av någon lem, där artärens pulsslag tydligt uppfattas. Vid anbringandet skulle man inte behöva ta hänsyn till om det sker på höger eller vänster

sida, utan man behöver bara se till den direkta förbindelsen, som grekerna kallar *catixis*,¹⁷¹ mellan hjärtat och den del där anbringandet sker. Jag finner att vissa läkare förutom denna klöv ofta använder ett cerat och ett pulver såväl vid botandet av som vid den profylaktiska behandlingen mot den hysteriska sjukdomen.

I ceratet ingår

1 uns vardera fett och vitskimrande moderhartsträ¹⁷², mjuk gummi, utvald ammoniak, bävergäll¹⁷³, jordbeck från

Judeen¹⁷⁴;

1/2 uns dyvelsträck¹⁷⁵;

3 drachmer vardera av *matricaria*¹⁷⁶, kamomillblommor, dill, meliss¹⁷⁷, *xylaloe*¹⁷⁸, *galanga*¹⁷⁹, *poleja*¹⁸⁰;

1 1/2 uns vardera av kumminfrön, ammi¹⁸¹ och vinruta.

Gummit upplöses i ättika av bästa sort, och de övriga ingredienserna smulas sönder. Allt blandas med keiri-olja¹⁸², vax och tjära, så mycket som behövs av var och en av sistnämnda ingredienser, så att man får ett cerat enligt konstens regler, vilket anbringas runt den plats där njurarna sitter, på ryggen och vid naveln, och där kvinnor mest känner kramp och smärta.

Pulvret är av följande beskaffenhet:

Tag

2 drachmer melissblad;

1 drachma vardera *salvia* och *rosmarinblad*¹⁸³;

1/2 uns vardera *zedoaria*, *opoponax*¹⁸⁴ av bästa arten, pionkorn som rensats;

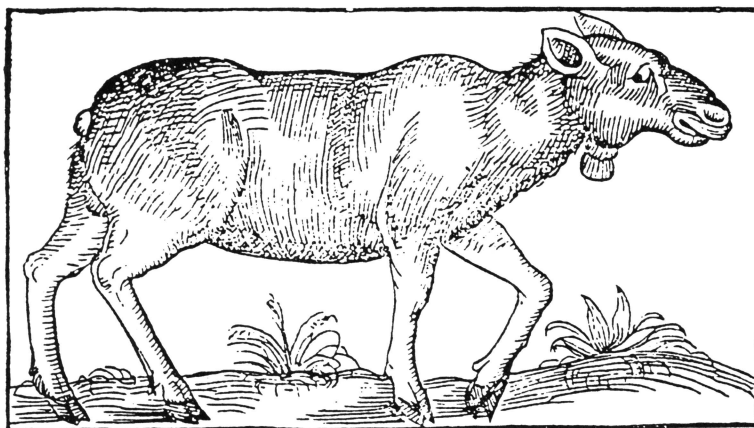
4 skrupler *mastix*¹⁸⁵, preparerad rödkorall och *Iva artelica*¹⁸⁶;

1 1/2 drachma frön av bergssiler¹⁸⁷.

Blanda så att det blir det finaste pulver, av vilket må givas upp till fyra skrupler i vatten av malört¹⁸⁸, *matricaria*, *jungfruhår*¹⁸⁹ eller fänkål. Jag skulle inte vilja förneka att äkta *lapis Aquilae*, som kallas *Aetit*¹⁹⁰, kan vara verksam mot denna sjukdom, därest den binds vid den inre delen av ena låret eller gives i pulverform i någon dryck.

Här bör man dock lägga märke till att vi inte bör försumma and-

ra hjälpmedel, som läkare brukar använda, när vi vid sjukdomstillstånd av detta slag använder oss av den hjälp som denna klöv kan ge. Tvärtom: Man bör utan varje dröjsmål göra allt som kan ske på en och samma gång. Ty jag framlägger inte till offentlig kännedom de verkande krafterna hos denna klöv och rekommenderar dem så starkt i den avsikten att förringa de gamla läkemedlen och bringa läkekonstens sanna metod på fall. Min avsikt är i stället att efter min förmåga lägga åtminstone något till andras upptäckter, i enlighet med vad som varit brukligt bland våra förfäder, vilka icke lämnade något oförsökt för att de till oss skulle efterlämna beskrivningar av så många läkemedel som möjligt mot alla slags sjukdomar. Om denna klövs botande egenskaper må därmed vara nog sagt. Nu må vi övergå till dess profylaktiska egenskaper.

Sebastian Münsters träsnitt i *Cosmographia* från 1548 visar en älg i anslutning till skildringen av Preussen och moskoviternas land. Djuret uppges vara av åsnans storlek. Beskrivningen bygger på en äldre text av Paulo Giovo från 1527.

HUR DENNA KLÖV BÖR ANBRINGAS FÖR ATT FÖREBYGGA EPILEPSI OCH DEN HYSTERISKA SJUKDOMEN

DÅ VI TIDIGARE har sagt att denna klöv inte endast botar akut påkommen fallandesot utan även förebygger denna sjukdom, är det nu tid att jag redovisar denna förebyggande användning av klöven. För att en person sålunda skall kunna känna sig säker för denna sjukdom, bör han bära med sig någon del av denna klöv.

Det bör också sägas på hur många sätt man skall bära den med sig i denna avsikt. Den som bär en ring gjord av denna klöv på det finger som är närmast lillfingret på vänster hand anses vara befriad från denna sjukdom. Framstående mästare i den paeoniska¹⁹¹ konsten skänker denna metod sitt bifall och säger att under förutsättning av att man även sätter en bit av klöven i en ring och bär den så att denna bit av klöv alltid vidrör sagda finger, så når man samma resultat. Åtskilliga brukar även bära en liten bit av denna klöv hängande vid halsen¹⁹² så att den ständigt befinner sig i närheten av hjärttrakten, även detta med mycket gott resultat. Av denna anledning brukar många prutener bära en bit av klöven, utformad som en hjärta, som ett slags smycke hängande runt halsen. Här kan jag icke underlåta att nämna ett profylaktiskt medel för gossar som lider av epilepsi-attacker.

Tag

1 uns nypressad olja av sötmandlar;
1 skrupel smaragd;
1/2 uns penidium¹⁹³.

Blanda till en bröstsafte.¹⁹⁴ Giv detta till barnet innan det diar. De som vill finna den säkraste profylaktiska metoden och hjälpmedel därtill bör för övrigt studera och följa Galenos' råd beträffande behandlingen av en epileptisk gosse och inte försumma användningen av koriander¹⁹⁵ och armenisk bolos¹⁹⁶ som så starkt rekommenderas av

Alexander från Tralles.¹⁹⁷

Jag vill framhålla att denna klöv är ett omedelbart verkande medel även mot utebliven menstruation.¹⁹⁸ Det har jag dels hört av andra, dels själv lärt känna på empirisk väg. Ty när jag hade tillkallats för att som läkare behandla en kvinna som drabbats av detta hysteriska lidande, gav jag avskrap av denna klöv tillsammans med zedotariarot och andra hjälpmedel enligt konstens regler, och jag uppnådde med den äran det syfte jag eftersträvat. Då jag dessutom förstod att den här kvinnan ofta ansattes av just denna sjukdom, sade jag till henne att hon ständigt skulle bära ett stycke av denna klöv hängande runt halsen. När hon omsorgsfullt följt min föreskrift slapp hon sitt besvär under hela den tid då jag var i hennes närhet, det vill säga i tre månader. För den sakens skull tackade hon mig många gånger.

Men om nu någon, när han anbringar och bär denna klöv, ibland svikes i sina förhoppningar och sin målsättning, så ber jag att han inte må brännmärka mig som lögnare eller tala illa om klöven. Han må i stället använda sitt förnuft för sin fortsatta planering och betänka att själva sjukdomen endast med stor svårighet kan utrotas, när den under lång tid har nästlat sig in i kroppen och slagit djupa rötter där, detta fastän i sig gynnsamma och nyttiga läkemedel kommer till användning. Ibland är också själva klöven berövad sin kraft, antingen emedan åldern, som förtär allt, har förstört den, eller därför att klöven inte har skurits av vid den lämpliga tiden. Man torde heller icke misstaga sig, därest man försöker finna orsaken till läkarens svikna förhoppningar i den sjukets måttlösa och besvärliga levnadssätt. Galénos säger ju i sin till Pamphylianus skrivna bok om Teriak¹⁹⁹: "Det finns i den medicinska vetenskapen inget så verkamt läkemedel att det kan ge den utlovade hjälpen till en person, vars levnadssätt motverkar behandlingen eller inte gagnar den."

OM DEN KRAFT GENOM VILKEN DETTA DJURS DELAR UTÖVAR SIN VERKAN PÅ VÅRA KROPPAR

BETRÄFFANDE DE AV mig behandlade delarna av detta djur önskar man kanske fråga mig genom vilken kraft de utövar sin verkan på våra kroppar; om det är genom de primära egenskaperna eller de sekundära eller kanske genom hela den substans, vilken man kallar den dolda egendomliga beskaffenheten²⁰⁰ eller den specifika formen.

Jag vill då utan vidare svara att de är verksamma genom hela substansen. Med få ord kan ledas i bevis att de inte är verksamma genom de primära egenskaperna. Ty eftersom dessa delar till sin blandning av egenskaper²⁰¹ är kalla och torra, kan en verkan av detta slag inte härröra från dessa egenskaper: Det kan ju inte bero på att dessa delar är kalla, ty då skulle, mot all medicinsk sakkunskap en kall sjukdom²⁰² botas med något som har liknande egenskap. Och det kan inte heller bero på att dessa delar är torra. Ty av dessa delar används inte en så stor kvantitet att den skulle kunna mäktat torka ut sjukdomens orsak.²⁰³ Det är inte heller ett välgrundat påstående att hävda att denna sjukdom kan fördrivas av de sekundära egenskaperna, d.v.s. hårdhet eller mjukhet.²⁰⁴ Förvisso kan den icke fördrivas av hårdheten, som dessa delar besitter, ty då skulle ju benen hos samma djur, vilka är ännu hårdare, vara mer effektiva mot sagda sjukdom, och inget tyder på att det är så. För övrigt kommer ingen verkan av sig själv från dessa egenskaper. Vi grundar alltså vårt resonemang på en fullt tillräcklig uppräknig av delar, och bör därmed kunna konstatera att denna egenskap eller specifika form, genom vilken allena denna heliga sjukdom avvärjes, finns från födseln i djurets lemmar till följd av sammansättningen och blandningen av en sådan livssaft med en sådan materia.

På samma sätt kan enligt Galenos varglever på ett ypperligt sätt bota leverförhårdnad hos en människa och detta på grund av hela sin substans och inte till följd av den ena eller andra egenskapen som den har, och enhörningens horn²⁰⁵, såväl som bezoarstenen, kan

oskadliggöra alla gifter på grund av någon viss dold egendomlig beskaffenhet.²⁰⁶ Därav kommer det sig att sådana här ting har upptäckts på empirisk väg och inte genom förnuftsresonemang. Ty det som har sin verkan genom hela substansen lär vi känna genom erfarenheten, säger Galenos. Men det som utövar sin verkan genom sina egenskaper måste vi finna genom vetenskaplig metod.

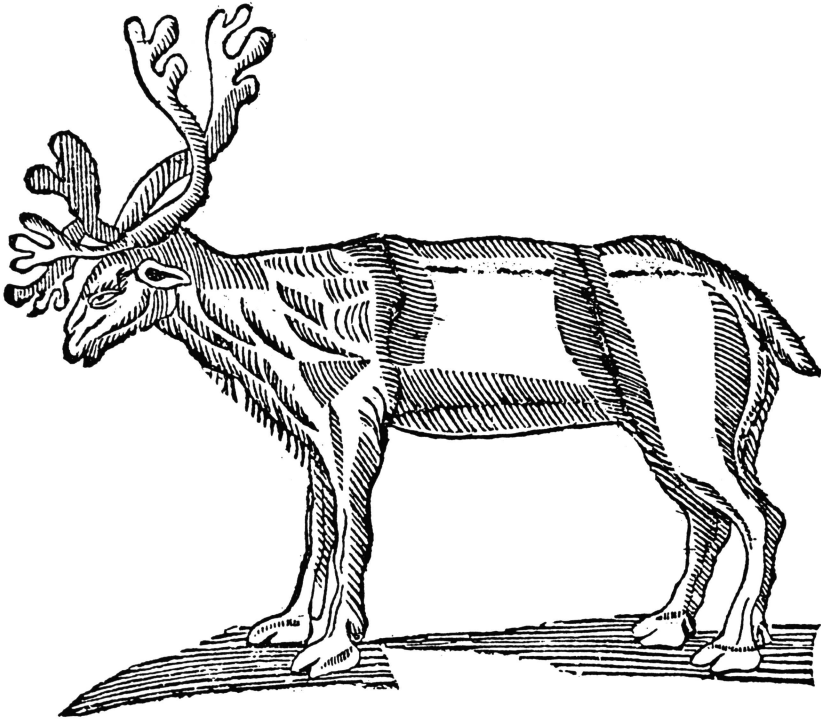
Men här kommer jag att möta invändningar från någon som aldrig har gått utanför de gränser som Galenos drar upp och kanske inte på ett riktigt sätt har begrundat dessa gränzers natur. Denne skall invända att jag inte har handlat klokt, när jag med ett så utförligt resonemang har behandlat detta djur och den dolda egendomliga beskaffenheten hos dess delar, under det att Galenos inte brukar behandla dolda ting. Men detta är verkligen att slå dunster i ögonen på folk. Att skingra denna dimma blir inte svårt, om vi inför en distinktion, varigenom dimmans, eller felslutets, grund undanskaffas. Det är ju så att de ting som kallas hemliga eller dolda av medicinska författare och filosofer är av tre slag. Ett slag är sådant som säges vara okänt, men som i framtiden skall bli uppenbart. Ett annat är det som är känt av få och därför värderas högt av människorna. Det tredje är sådant vars existens är känt för många utan att man känner till dess orsak. Galenos tar inte upp detta sistnämnda slag till teoretisk diskussion, men mycket av det han lär oss faller under detta slag. Inte heller detta andra slag underlåter han att nämna, och om det förstnämnda diskuterar han mycket. Den dolda orsaken till de kritiska dagarna söker han i ett vetenskapligt resonemang i den tredje boken i verket *De diebus decretoriis*.²⁰⁷ Han vill få oss att tro på en månad som han har hittat på, som icke blott är dold utan även sådan att ingen någonsin har kommit att tänka på den. Denna delar han in i fyra kritiska veckor och åtta kvaternioner. Men det finns ju inte något, enligt Aristoteles och Averroes vittnesbörd, som till sin natur tillhör det som vi inte kan veta. Vem vill då inte göra det dolda till föremål för vetenskaplig diskussion och med alla sina krafter försöka sprida ljus över allt sådant, bringa det i dagen och tydligt framlägga det för alla? Om ingen någonsin hade gjort det dolda till föremål för vetenskaplig diskussion, skulle mycket som nuförtiden är klart som dagen för oss, ännu ligga dolt i djupaste mörker.

Men för att jag skall vinna tilltro för det ovan sagda, må alla veta

att jag har inhämtat allt det här som jag nu har nedtecknat från högt aktade läkare och från andra personer av synnerligen god reputation och djup lärdom; och till en del har jag med många experiment framgångsrikt kunnat fastställa riktigheten därav, till en del inhämtat det som andra experimentellt kunnat fastställa.

För övrigt: Om någon skulle säga att det arbete jag har lagt ned på att skriva denna bok är överflödigt, då är det avundens tand, som man säger, som för ordet.²⁰⁸ Beträffande invändningen att samma tema har behandlats tidigare av mer framstående författare, må detta svar givas: Jag har visserligen sett författare vilka har berört detta djurs naturalhistoria med fingertopparna, som man säger²⁰⁹, men aldrig en enda som har skrivit en noggrann naturalhistorisk beskrivning i egentlig mening. Det står öppet för vem som helst att tillägga det som fattas, säger Aristoteles i första boken av Nikomachiska etiken. Om nu min opponent i sin envishet fortsätter att hävda att denna naturalhistoriska studie tillräckligt ingående och mer än så har utförts tidigare av andra (något sådant verk har jag för min del inte alls kunnat spåra upp), då ber jag bara om denna enda sak, att de må anse denna min bok som ett vittnesbörd till bekräftelse av andras skrifter, som ibland hos många läsare inte vinner tilltro på grund av sitt ovanliga innehåll och det stora avståndet till de skildrade platserna, om de inte finner stöd i auktoriteten hos några som själva har sett dessa ting.

SLUT PÅ FÖRSTA DELEN

Ren med skinnklädda horn ur Johannes Schefferus grundläggande verk
Lapponia (1673).

SAMME FÖRFATTARES BESKRIVNING AV, ELLER TRAKTAT OM HJORTDJURET RENEN

KAPITEL I

NÄR JAG BEHANDLAR vissa egendomliga och märkliga ting i det svenska konungariket, kan jag inte med tystnad förbigå det slag av hjort som kallas *ren* eller *rangifer*.²¹⁰ Nu är det så att renhjortdjuren i Sverige, enligt vad jag har hört, påträffas endast i konungarikets innersta delar, av vilken anledning de är kända endast för ett fåtal. Ty det är inte många som beger sig till dessa innersta, synnerligen kalla trakter. Men eftersom renar förs till konungen från dessa regioner och jag sålunda har fått goda möjligheter att väl lära känna dessa djur, har jag ansett att jag bör delgiva alla andra denna min kunskap.

I såväl tjocklek som höjd är dessa hjortar att jämföra med åsnor, men benen är mycket slankare än åsnornas. Deras huvud liknar en kalvs. De har manprydd hals, som hästar, för att citera Olaus Magnus.²¹¹ Hornen är förgrenade, släta, slanka, avlånga och riktade bakåt mot ryggen. I det övriga liknar de vanliga hjortar, om man tar hänsyn till skillnaden i storlek. De uppehåller sig på steniga marker och lever av mossor som växer på ytan av klippblock och på trädens bark. Det sägs att de inte äter andra växter, inte gräs eller örter och inte heller blad. Av den anledningen har konungen låtit omgiva en klippa och en kulle med en inhägnad och liksom en mur, byggd av trä. I den håller han instängda omkring trettio renar, som han där uppföder. På vintern, då allt täcks av snö, skrapar de bort snön och blottar stenarna för att söka sin föda där, eller också finner de sin näring på trädstammarna. De renar som av någon anledning hålls i stall utfodras medelst samma mossor som nyligen eller tidigare samlats in. Men Olaus Magnus säger: "Djurets föda är bergsmossor på vintern, men på sommaren livnär det sig på blad och trädens lövverk under det att det står och går, snarare än böjer sig ned."²¹²

För övrigt är de inte helt och hållet vilda, då de lever i frihet i sina egna trakter. Men när de någon tid har varit i människornas tjänst och så att säga åtnjutit deras gästvänskap, blir de nästan tama. Om

de föres bort utanför Sverige, och i synnerhet över havet, överlever de inte. Detta har erfarenheten visat. Ty när en gång tjugu renar med båt hade transporterats till en prutensk furste, dog de på mycket kort tid.²¹³ Olaus Magnus säger samma sak och hävdar att döden drabbar dem därest de förflyttas till platser med annat klimat och annan jordmån eller får mat som de inte är vana vid.²¹⁴

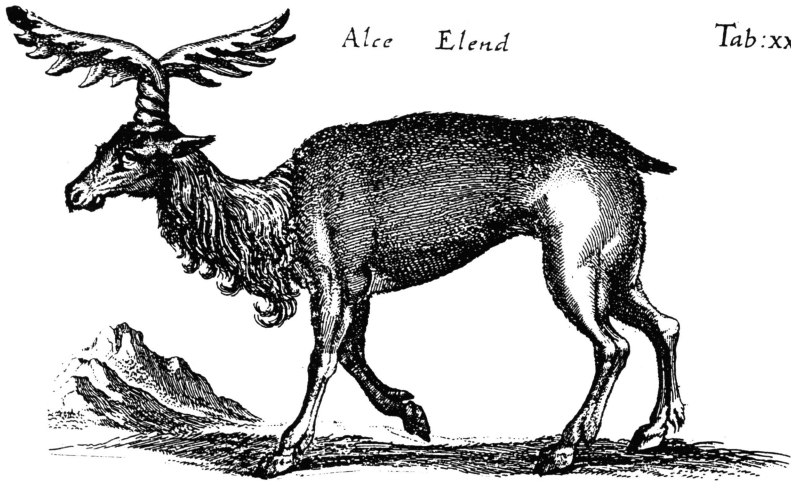
I förhållande till kroppsstorleken är de mycket starka. De kan utföra mycket arbete och är mycket snabba. Cardano är inte okunnig om detta. Han säger nämligen: "Man tämjer renar som fångats i Lappland, ty det är där som de föds, och de spännes framför små vagnar, och de tjänar som hästar och kan tillryggalägga mer än 150 mil om dagen." Och Olaus, en författare som jag gärna följer rörande sådana ting som jag själv inte känner till, säger så här:²¹⁵ "Renarna tillhör hjortarnas släkte, men de är mer högresta, starkare och snabbare, och de kan som dragdjur tillryggalägga nästan tvåhundra italienska mil²¹⁶ (på ett annat ställe²¹⁷ uppger han etthundrafemtio) med icke ringa last. De accepterar även ryttare." Samme författare säger även:²¹⁸ "Såsom tama sätts de framför resvagnar och de drar på ett förnämligt sätt de tyngsta vagnar över landsbygd och fält." De används såväl av konungen och hovmännen som av vanligt folk för att draga fordon (som man kallar "slädar") över is och genom snö under vintern. Ty detta trånga hav och alla sjöar fryser i kölden till så att man under sex eller sju månader av året helt tryggt kan gå eller färdas över isen på vilket sätt man vill. Av den anledningen diktade Ovidius, som väl kände till detta förhållande, under sin landsflykt vid Svarta Havet på följande vis i tredje boken av *Tristia*:²¹⁹

*Och där båtar förr gick, där går man till fots nu, och hästen
slår med sin hov mot den våg som nyss av kölden fryst till.
Över den nya bron, med vatten som strömmar därunder,
dras nu barbarisk vagn fram av sarmatiska ök.*

En ren går före, dragande åkdonet. Denna styres och pådrives med hjälp av tömmar som är bundna vid hornen och en käpp eller en piska. En annan är bunden vid åkdonet och följer den andra som går före i en rutin som innebär att när den första har blivit trött av att draga åkdonet, skall den andra träda in i hans ställe. De turas alltså

om att dra åkdonet och att vila från arbetet. De ger själva ett tecken på utmattning, ty när de har blivit trötta stannar de upp, flåsar och låter tungan hänga ut. De tar sig faktiskt fram så fort att de tillryggalägger mer än hundra mil på en tid av tolv normaltimmar.²²⁰

Folket på landet brukar ha många stora hjordar av sådana djur, inte bara för att få mjölk, såsom även Julius Caesar Scaliger säger, utan även för att alla skall kunna livnära sig av deras kött. Men vad beträffar eventuella medicinska egenskaper har jag inte hört någon tillskriva horn, klövar eller någon annan kroppsdel av detta djur någon som helst verkande medicinsk kraft. Dock har jag läst följande hos Olaus Magnus:²²¹ "Köttet av djuret är synnerligen bra och nyttigt, om det saltas och får torka i vinden. Klövarna är till hjälp för spasmatisker." Apotekarna själva säger att de till landsbygdsbefolkningen säljer horn av dessa hjortar i stället för de horn från andra djur som är i allmänt bruk.

Alce Elend

Tab:xxxvi

Hornens placering på älgens huvud har alltid varit ett problem för tecknarna, som bara hade ofullständiga uppgifter att gå efter. Den här lösningen av problemet är dock i fantasifullaste laget. (Efter Jonstonus.)

KAPITEL II

OM VILKEN KRAFT SANNINGEN HOS EN FÖRFATTARE HAR

DET NU SAGDA anser jag vara mer än nog för att få en riktig uppfattning om hjortdjuret renen. Nu är det emellertid så att den höglärde och vittberömda Julius Caesar Scaliger påstår vissa saker om detta slag av hjort, saker som han inte känner till, men ändå presenterar som välgrundade, när han söker korrigera Cardanos *De subtilitate* som vore detta verk lögnaktigt²²², och samtidigt anklagar den ytterst noggranne Plinius för försumlighet. Av den anledningen anser jag det icke vara orimligt och icke heller främmande för denna traktats syfte att jag utreder den här saken för att trygga sanningen, detta i frihet från all strävan efter egna fördelar och popularitet, och att jag här visar på vilka områden det snarare är Scaliger som har misstagit sig än Cardano. Jag råkar visserligen leva i dessa tider, då sanningen mer än någonsin föder hat och då det finns många människor som med alla medel, rättmätiga eller orättmätiga, skyddar och stöder den person åt vars lära de har försvurit sig och med dreglande käftar attackerar andra, hur välsinnade och ärliga vänner av sanningen de än är, skrämmer dem i grund och hotar dem med polemiska motangrepp; ändå kan jag inte genom några hotelser skrämmas att avstå från min föresats.²²³ Ty för mig har Platons ord i det sjunde brevet varit som eggande sporrar att framhärda i denna sak. "Det är inte tal om att en allvarlig man någonsin bör skriva ned sina tankar om verkligt allvarliga ting och därmed blottställa sig själv för människorna och sina tankar för avund och rådvillhet."²²⁴

Därför har jag i mitt stilla sinne tänkt följande: Så mycket ljus som jag genom att rensa bort dumheter kommer att tillföra denna beskrivning av renen, lika mycket mörker kommer dessa människor att sprida genom sina invändningar. Av den anledningen kommer saken att ligga dold i mörker, som tidigare, och fortfarande skall saken behandlas i domstol.²²⁵ Och när skall sanningens ljus någonsin få skina, när saken ligger till så att ingen kan avgiva vittnesbörd i tvisten eller avkunna en välgrundad dom? Det skulle alltså

behövas en rättvis domare som skulle kunna inställa sig vid rättegången, om jag får säga så, och belysa allt. Jag skall dock till försvar för sanningen, som är heligare och starkare än allt, ge mig i kast med den sak som jag redan har föresatt mig, – det får den höglärde Scaliger förlåta mig. Dock skall jag göra detta utan att överskrida måttfullhetens gränser. Och jag skall göra det utan någon rädsla och dessutom uppmuntrad av Aristoteles ord och exempel. När han stod i begrepp att kritisera Sokrates och Platons idélära sade han: "De, som har infört läran om idéerna, är våra vänner. Men det skulle kanske synas riktigare och mer tillbörligt att var och en, och särskilt filosoferna, för att rädda sanningen skulle anföra invändningar mot det som står dem nära. Ty fastän båda, sanningen och idélärans förespråkare, är våra vänner, är det en helig plikt att hålla sanningen i större ära än vännerna."²²⁶

Denna märkliga emblematiske företeelse från Alciatus *Emblemata* (1550) ser ut som en blandning av lamadjur, giraff och gems men uppges vara en älg. Den prisas i en vers för sin snabbhet och ingår i en vapensköld. (Ur Henkel & Schöne 1967.)

KAPITEL III

VISSA IAKTTAGELSER AV BETYDELSE FÖR DENNA
BESKRIVNING AV RENEN, HÄRRÖRANDE FRÅN
JULIUS CAESAR SCALIGERS VERK
DE SUBTILITATE

JULIUS CAESAR SCALIGER behandlar det här aktuella slaget av hjortdjur i den bok, tillägnad Cardano, som han benämner *De subtilitate*, närmare bestämt i "övning" 208 där.²²⁷ Detta gör han i avsikt att korrigera Cardano, och han nämner där två djur, vilka han kallar *alces*, nämligen för det första det djur som C. Julius Caesar beskriver i *De bello Gallico*, för det andra det som vi ovan har sagt kallas ren eller rangifer. Men i det senare fallet har han tagit miste. Ty detta djur finns enbart i Sverige, och där har ingen någonsin kallat det för *alces*, och jag har hitintills aldrig hos någon författare som har skrivit något om det här djuret läst att det skulle kallas *alces*. Cardano nämner endast den *alces* som Caesar skriver om. Prutenska och litauiska läkare, däremot, och en synnerligen beläst och lärd man bland de moderna författarna, anser inte att det här hjortdjuret är ett slags *alces*, vilket de däremot anser om det djur som Cardano kallade *det stora djuret*. Det är alltså enbart Scaliger som med namnet *alces* hedrar detta slag av hjort, vilket han för övrigt även kallar Hellend. Ty hos preussare, pomrare och nästan alla tyskar betyder detta namn, Hellend, "elände". Och därför har de helt lämpligt givit detta namn, Hellend, åt det nämnda stora djuret. När Scaliger beskriver detta djur kallar han det bison, precis som Plinius, och meddelar att det benämnes *elg*, *suber* och *aurox*²²⁸ av andra. Och det är ju inte utan anledning som detta namn, "elände", har givits till det här djuret. Ty djuret är mycket beklagansvärt av de anledningar som jag har redogjort för i ovanstående beskrivning av det. Det finns däremot ingenting som säger att detta namn skulle passa på hjortdjuret renen. Ej heller har jag hitintills kunnat finna att djuret kallas så av någon, och ändå har jag med största grundlighet frågat ut ett stort antal människor om det namn detta djur har och dess levnadsvillkor, detta för

att jag skulle kunna föra med mig hem en sann och riktig²²⁹ beskrivning, en sådan som jag en längre tid hade föresatt mig att sammanställa.

Denna terminologi får Scaliger alltså stå för, han är ju också den enda som antar en sådan uppdelning. Vidare har han också fel, när han skriver att renens horn är överdragna av ett slags fjun. Jag har nämligen förstått att saken inte förhåller sig på det viset. Ty hornen är inte alltid överdragna av fjun, utan endast då de bryter fram och håller på att växa. Men när de har växt ut till den passande och förutbestämda längden och tjockleken, gör djuren sig av med detta täcke av fjun som beklädde de späda hornen och som nu är som torkad bark, genom att gnida av hornen någonstans. Detta inträffar oftast för dem under april månad, som Aristoteles säger²³⁰, när de börjar bli brunstiga och kommer in i parningstiden. Och det finns inte heller någon nödvändighet som skulle kunna tvinga hornen att ständigt täckas och beklädas av fjun. Ty naturen, vilken gör allting med ett bestämt ändamål, har till dessa djur givit denna fjunbeklädnad, som är försedd med känsel och genomströmmad av blod, i den avsikten att den skulle täcka hornen och värma dem, och genom att värma dem skulle få dem att växa till den bestämda längden, tjockleken och hårdheten (vilket sker på en viss bestämd tid). Av den anledningen är själva fjunbeklädnaden överflödigt, när den har fyllt sin uppgift, något som den gjorde vid det tillfälle, då hornen uppnådde det omnämnda målet. Ty, som Averroes påpekar, slutar inte naturen att driva en sak förrän saken når ända fram till sin slutliga perfektion, och då först upphör naturen att driva på. Man skall alltså inte helt enkelt bestämt hävda att en sak besitter något, om detta något inte alltid finns hos denna sak. Om det nämligen alltid finnes där, skulle det ofta vara till ingen nytta. Men naturen gör ingenting till ingen nytta, ingenting på ett överflödigt sätt.

Om man vidare betänker varför naturen har givit horn åt detta djur, och åt vissa andra, måste man erkänna, att om hornen ständigt täcktes av denna fjunbeklädnad, skulle de inte vara till någon som helst nytta. Ty det är så, som jag själv har kunnat konstatera beträffande tama hjortar, att så länge som hjortarna har hornen fjunbeklädda, använder de sig icke av hornen, de fördrar inte

våldsamma sammanstötningar och ger sig inte på människor. Men många kan på grundval av farliga eller tragiska erfarenheter berätta om hur djuren använder sig av de obetäckta hornen, och med vilken våldsamhet de attackerar alla som kommer i deras väg. När Scaliger dessutom skriver att dessa hjortar tillryggalägger en lång vägsträcka i oavbrutet lopp, synes han ha missuppfattat saken. Ty de tillryggalägger inte så lång vägsträcka utan att förtröttnas, utan under det att de vilar växelvis, som jag tidigare har sagt. Därför bör man inte tillskriva en enda ren det som uträttas genom två renars arbete och möda. Fel har han också när han anklagar Cardano för att denne har skrivit att detta djur är försett med en köt-tig snabel. Ty Cardano säger att denna snabel hör hemma hos det stora djuret och inte hos Caesars *alces* och inte heller hos något annat hjortdjur som Scaliger har hittat på.²³¹ Scaliger pratar strunt, eftersom han fått för sig att denna snabel skulle höra hemma hos renen. Inte heller borde Plinius²³² anklagas för försumlighet med anledning av att han synes Scaliger ha nämnt namnet *alces* men inte sagt ett ord om djurets natur eller utseende. Ty Plinius synes mig ha givit en bild av *alces*, precis som detta djur ser ut, då han säger att "det liknar en åsna", det mest välkända av djur, "utom att öronens och halsens längd skiljer dessa djur åt".²³³ Men enligt min åsikt borde man snarare säga att rendjuret var fullständigt okänt för Plinius än påstå att det är renen som kallas *alces* hos Plinius. Med *alces* menar han ju det djur som vi kallar *det stora djuret* och inte renen, vilket framgår av dessa ord: "lik en åsna"; ty det är icke det djur som vi behandlar här som är likt en åsna, utan det stora djuret. Men om renen synes Plinius inte ha haft den ringaste aning, eftersom han ingenstans har nämnt dess namn eller gestalt eller natur.

Detta är vad jag har noterat ur den här synnerligen berömda mannens *De subtilitate* såsom relevant för denna min beskrivning. Mina invändningar må alla uppta väl, eftersom jag inte har framfört dem för att beröva honom något av hans värdighet eller goda rykte, utan för att skydda och bevara sanningen. Varför skulle jag då göra detta, då jag varken i teoretisk bildning eller lärdom kan jämföras med honom, och då alla högt bildade personer håller honom i stort anseende? "Men han har ju gjort ett misstag", kan nå-

gon invända. Än sedan? Han var människa, och att hålla allt i minnet

och inte göra fel i något avseende,
det är snarare gudomligt
än mänskligt.

SLUT

Olaus Magnus träsnitt i *Historia om de nordiska folken* av den omätlige järven som klämmer ut maginnehållet mellan två tättstående trädstammar, för att få plats med mer kött. Klassisk symbol för frosseri.

BESKRIVNING AV DJURET JÄRVEN ELLER FILFROS, SOM DJURET OCKSÅ KALLAS

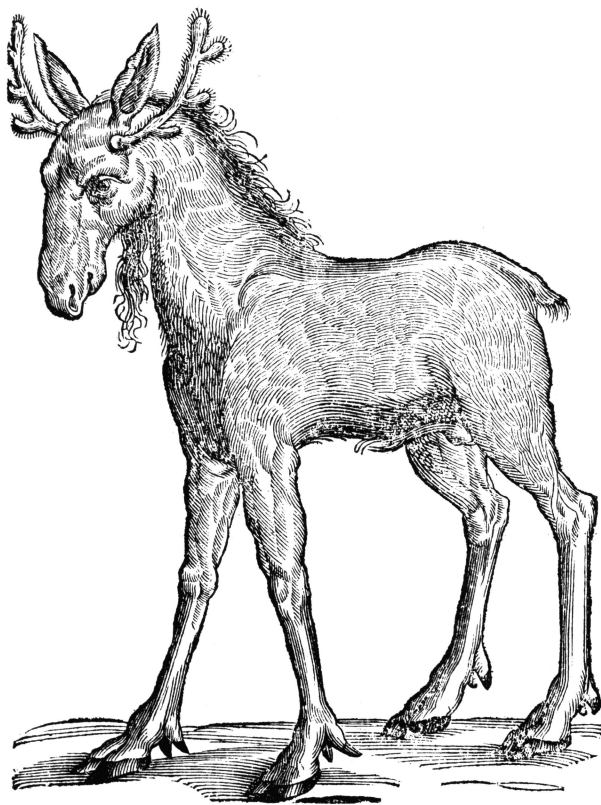
BLAND DE ÖVRIGA djur som påstås förekomma endast i Sverige finns även det som på svenskarnas eget och även på tyskarnas språk kallas *filfros*, vilket betyder "den som äter mycket".²³⁴ Detta djur är bekant även för Cardano och beskrivs av honom i bok 10 av *De subtilitate* under namnen *rosomacha*²³⁵, eller *gulo*. Om detta djur finns i Litauen har jag inte kunnat konstatera, fast jag har frågat många, därtill föranledd av Cardanos auktoritet.²³⁶ Jag har visserligen inte sett något levande exemplar av detta djur, men jag har hållit dess skinn i min hand och kunnat känna på det. Därför skall jag nu helt kort berätta både vad jag själv har sett och vad jag har hört av andra i Sverige.²³⁷

I längd och höjd överträffar den räven endast i någon mån, i tjocklek däremot betydligt. Svansen är en smula kortare. Dess färg är mörkbrun. Beträffande hårstrånas längd och täthet kan den jämföras med räven, men i deras mjukhet och smidighet överträffar den detta djur. Därför är skinnet mjukt och angenämt att ta på, och dessutom är det behagligt till färgen. Till följd av dessa omständigheter och den ringa tillgången säljs skinnet även i Sverige till ett mycket högt pris och används av furstar och de ledande i samhället. Man säger att järven själv är en synnerligen glupsk storätare. Den gör nämligen nästan inte något uppehåll i ätandet, varför magen kraftigt sväller upp. Resultatet blir att den inte kan få i sig något mer och inte heller snabbt kan tömma sig på det som den har i sig, och samtidigt behärskas den sin natur likmätigt alltid av lust att äta mer. Därför söker den en möjlighet och ett sätt att tömma sig, som kan göra det möjligt för den att ständigt och jämt vräka i sig mat ända till omättligt övermått. Av den anledningen letar den ut två träd som i markhöjd står så nära intill varandra att djuret visserligen kan få in huvudet men icke den uppsvällda buken mellan dem. Med våldsamt kraft kastar den sig sedan in i denna trånga passage för att söka ta sig igenom den. Det lyckas den också med, till slut, under

det att dess buk, som pressas samman från båda sidor, som avföring avger sitt innehåll,²³⁸ vilket har tvingats iväg mot djurets bakdel.²³⁹ Eftersom Olaus Magnus kanske beskriver detta djur utifrån sina egna iakttagelser av det, när han berättar om den glupskhet som kännetecknar det, är det på sin plats att anföra även vissa andra ting från hans verk för att fördjupa kunskapen om detta djur.

Med dessa citat skall jag sätta punkt för detta verk, under lovpri-sande av Gud. Djurets storlek och gestalt beskriver han så här:²⁴⁰ “Dess storlek är som en stor hunds. Öronen och ansiktet är som en katts. Fötterna har mycket vassa klor. Kroppen är raggig med en mängd mörkbruna hår. Svansen är som en rävs, fast kortare, men med tätare hårbeklädnad.” “Köttet är fullständigt obrukbart. Däremot är skinnet förnämligt och värdefullt.” Med följande ord utreder han hur man fångar detta djur i fällor:²⁴¹ “Jägarna tar med sig ut i skogen ett färskt kadaver. När järven äter av det, nedlägger de den med pilar (numera med bössor). Eller också stoppar de kadavret i gropar eller grottor och nedlägger järven där, när han är i färd med att äta. Djuret har så vassa klor och tänder, att hundar fruktar att möta det, även sådana som brukar mäta sina krafter med de vildaste vargar.” Olaus Magnus berättar även följande:²⁴² “De som sover under fällor tillverkade av dessa skinn brukar uppleva drömmar som stämmer överens med detta djurs beskaffenhet och det liv den för i omåttligt ätande och lurpassande på vilda djur och undvikande av försåt. Klädda i sådana skinn visar människor inget tecken på mätt-nad när det gäller mat och dryck. Av dess inälvor tillverkar man strängar åt citterspelare. Om klorna fästs i ring runt huvudet respektive hängs i örat, bidrar de snabbt till botandet av dem som lider av yrsel och öronsus. Blodet, blandat med varmt vatten, används av jägare som dryck, och smaksatt med honung dricks det när man ut-bringar skålar vid bröllopfester. Fettet från djuret ger mycket god verkan, om det strykes på variga bölder. Djurets tänder används

som hjälpmedel av trollkarlar. Om man visar järvens nyss
utdragna klor för hundar eller katter,
flyr dessa, som småfåglar²⁴³
som har sett en gam.”

Älg, enligt Ulysses Aldrovandis *Quadrupedum omnium bisulcorum historia* (postumt utgiven 1621). I detta verk citeras Menabenus mycket utförligt (sid. 866–877).

LITTERATUR (I URVAL)

*Moderna lättåtkomliga utgåvor av klassiska författare
(Caesar, Plinius d.ä., etc.) har i regel icke medtagits i
denna förteckning.*

Aetius, *Contractae ex veteribus medicinae tetrabiblos*. Basileae/Basel 1542.

Alexander von Tralles, *Original-Text und Übersetzung nebst einer einleitenden Abhandlung. Ein Beitrag zur Geschichte der Medicin von Dr. Theodor Puschmann* I–II. Wien 1878–1879.

Alexander Trallianus, *Libri duodecim*. Argentorati/Strassburg 1549.

Allgemeine deutsche Biographie 1–56, Leipzig 1875–1912.

André, Jacques, *Lexique des termes de botanique en latin*. Paris 1956.

Argelati, Philippus, *Bibliotheca scriptorum Mediolanensium, seu acta et elogia virorum omnigena eruditione illustrium, qui in metropoli Insubriae, oppidisque circumjacentibus orti sunt*. Mediolani/Milano 1745.

Aristoteles latine interpretibus variis ed. Academia Regia Borussica. Berolini/Berlin 1831.

Avicenna, *Libri in re medica omnes, qui hactenus ad nos pervenere*. Venetiis/Venedig 1514.

Avicenna, *Opera in re medica*. T. 2. Venetiis/Venedig 1564.

Benner, Margareta & Tengström, Emin, *On the Interpretation of Learned Neo-Latin*. (Acta Universitatis Gothoburgensis. Studia Graeca et Latina Gothoburgensia XXXIX.) Göteborg 1977.

Biographisches Lexicon der hervorragenden Ärzte aller Zeiten und Völker. I–V. 2 Aufl. Berlin & Wien 1929–1935.

Björklöf, Sune, *Älgen i vår historia och vardag*. Tidens förlag 1994.

Bresslau & Ziegler = *Zoologisches Wörterbuch. Erklärung der zoologischen Fachausdrücke... verfasst von Professor Dr. E. Bresslau... und Professor Dr. H.E. Ziegler*. Jena 1911.

Bächtold-Stäubli = *Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens*. (Se nedan.)

Cardanus, Hieronymus, *De subtilitate*. Norimbergae/ Nürnberg 1550.

– *De subtilitate*. Lugduni/ Lyon 1551.

– *De subtilitate*. Basileae/ Basel 1560.

Coturri, Enrico, *Claudio Galeno. De Theriaca ad Pisonem. Testo latino, traduzione italiana ed introduzione a cura del dott. Enrico Coturri. Presentazione del prof. M.G. Nardi*. Firenze 1959.

Curtius, Ernst Robert, *Europäische Literatur und lateinisches Mittelalter*. 10 Aufl. Bern 1984.

Dioscurides, *De materia medica libri quinque* ed. Max Wellmann. Vol. I–III. Berlin 1907–1914.

Dolaeus, Johannes, *Opera omnia*. Francofurti ad Moenum/Frankfurt a.M. 1703.

Forcellini, *Lexicon totius Latinitatis. Tom V. Onomasticon*. Patavii/ Padua 1940.

Galenos, *De Theriaca ad Pisonem*. Se Coturri, Enrico.

Galenos, *Om sjukdomarnas lokalisation*. Översättning från grekiskan med medicinsk översikt och kommentarer av Acke Renander. Uppsala 1960.

Galenos, *De temperamentis libri III* rec. Georgius Helmreich. Lip-

siae/Leipzig 1904 (*Bibliotheca scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana.*)

Galenus, Opera (*lat.*). T. I–VIII. Basileae/Basel 1542.

Genaust, Helmut, *Etymologisches Wörterbuch der botanischen Pflanzennamen*. 1. Aufl. Basel 1976.

Gentz, Lauritz & Lindgren, John, *Läkemedelsnamn II. Ordförklaring och historik*. Lund 1927.

Gesner, Conrad, *Historia animalium*. Lib. I. Tiguri/Zürich 1551.

Granlund = Magnus, Olaus, *Historia om de nordiska folken*. Utg. genom Michaelisgillet. D. 5. Stockholm 1951.

Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens. Herausgegeben ... von Hanns Bächtold-Stäubli. Band 1–10. Berlin und Leipzig 1927–1942.

Hovorka, O. v. & Kronfeld, A., *Vergleichende Volksmedizin. Eine Darstellung volksmedizinischer Sitten und Gebräuche, Anschauungen und Heilfaktoren, des Aberglaubens und der Zaubermedizin*. I–II. Stuttgart 1908–1909.

Keil, Winfried, *Galenī Puero epileptico consilium. Ausgabe und Kommentar*. Diss. Göttingen 1959.

Kluge, Friedrich, *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache*. Berlin & New York 1989.

Kockum, Axel, *Läkare och apotekare vid Gustav Vasas och hans söners hov. Bidrag till medicinens och farmaciens historia i Sverige under 1500-talet*. Stockholm 1949.

Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid. Band I–XXII. Malmö 1956–1978.

Lemnius, Levinus, *Occultae naturae miracula*. Antwerpiae/Antwerpen 1564.

– *De miraculis occultis Naturae libri IV*. Col. Agr./ Köln 1569.

Liddell & Scott = *A Greek-English Lexicon compiled by Henry George Liddell and Robert Scott*. Oxford 1990.

Lindgren, John, *Läkemedelsnamn. Ordförklaring och historik I*. Lund 1918.

Lindroth, Sten, *Apollonius Menabenus och hans Tractatus de magno animali (1581). En studie i humanistisk zoologi. I: Zoologiska bidrag från Uppsala XXV. Festskrift tillägnad professor Nils von Hofsten*. 1947.
– *Svensk lärdoms historia. (Del I) Medeltiden. Reformationstiden* Norstedts 1975.

Lohmeyer, Karl, *Herzog Albrecht von Preussen. Eine biographische Skizze*. Danzig 1890.

Magnus, Olaus, *Historia de gentibus septentrionalibus*. Romae/Rom 1555.

– *Historia Olai Magni Gothi Archiepiscopi Upsalensis de gentium Septentrionalium variis conditionibus...* Basileae/ Basel 1657.

– *Historia om de nordiska folken*. Utg. genom Michaelisgillet. D. 1–5. Stockholm 1909–1951. (Femte delen innehåller en kommentar, utarbetad av John Granlund.)

Menabenus, Apollonius, *Libellus de causis fluxus et refluxus aquarum Stocolmiensium*. Mediolani/Milano 1581.

– *Apollonii Menabeni medici et philosophi Insubris Tractatus de magno Animali, sive Bestia et de ipsius partium in re medica facultatibus; cui adiungitur Historia Cervi Rangiferi et Gulonis Filfros vocati. Ad Rudolphum II. Invictiss. Rom. Imperatorem Augustum*. Mediolani/Milano 1581.

– *Apollonii Menabeni medici et philosophi Insubris Tractatus de magno Animali, quod Alcen nonnulli vocant, Germani vero Elend, et de ipsius partium in re medica facultatibus: item Historia Cervi Rangiferi et Gu-*

lonis Filfros vocati. Ad Rudolphum II Invictiss. Rom. Imperatorem Augustum. Accessit Remb. Dodonaei Medici Caesarei de Alce Epistola. Coloniae/Köln 1581.

– *Trattato del grand'animale o'gran bestia, cosi detta volgarmente; & delle sue parti, e facultà; e di quelle del Cervo, che servono à Medici. D'Apollonio Menabeni Medico, e Filosofo & del medemo del Cervo Rangifero e del Gulone. Dalla Latina tradotto nell'Italiana lingua da M. Costanzo Felici Medico & da lui aggiunto in molti luochi. Et del medemo M. Costanzo delle virtù & proprietà del Lupo.* Rimini 1584.

OED = *The Oxford English Dictionary*, 2 ed. Oxford University Press 1989 ff.

Olai, Benedictus, *Een Nyttigh Läkere Book*. Stockholm 1578. (Faksimiledition, med inl. av professor O. T. Hult. Malmö 1938.)

Otto, A., *Die Sprichwörter und sprichwörtlichen Redensarten der Römer*. Hildesheim 1962.

Pharmacopoeia Holmiensis Galeno-Chymica. (ed. Ziervogel) Holmiae/ Stockholm 1686. Suecia rediviva. A Collection of Facsimile Reprints of Swedish Books. 81. Stockholm 1979.

Prinz & Schneider = *Mittellateinisches Wörterbuch*. Redigiert von Otto Prinz unter Mitarbeit von Joh. Schneider. München 1959 ff.

Puschmann, Theodor. Se Alexander von Tralles.

Renander, Acke, *Kortfattad lärobok i medicinens historia*. Uppsala 1962.

Rota, Io. Francisco, *De tormentariorum vulnerum natura et curatione liber*. Bononiae/ Bologna 1550.

Rydén, Mats, *The English Plant Names in The Grete Herball*. (1526). (*Acta Universitatis Stockholmiensis. Stockholm Studies in English LXI*.) Stockholm 1984.

Scaliger, Jul. Caesar, *Exotericarum exercitationum liber quintus decimus de subtilitate ad Hieronymum Cadanum*. Lutetiae/Paris 1557.

Scheller = *Aulus Cornelius Celsus über die Arzneiwissenschaft in acht Büchern, übersetzt und erklärt von Eduard Scheller*. 2. Aufl. Braunschweig 1906.

Selle, Götz von, *Geschichte der Albertus-Universität zu Königsberg in Preussen*. Königsberg 1944.

Serapion = *Ioan. Serapionis Arabis de Simplicibus Medicinis opus praeclarum et ingens, (et al.) in quorum emendata excusione, ne quid omnino desideraretur Othonis Brunfelsii singulari fide et diligentia curatum est*. Argentorati/Strassburg 1531.

Taylor, A.E. *Aristoteles*. Natur och Kultur 1971.

Temkin, Owsei, *The Falling Sickness*. A History of Epilepsy from the Greeks to the Beginnings of Modern Neurology. 2 ed. 1971.

Thorndike, Lynn, *A History of Magic and Experimental Science*. Vol. I–V. (I–II Macmillan & Co 1923; III–V Columbia University Press 1934–41.)

Verzeichnis der in deutschen Sprachbereich erschienenen Drücke des XVI. Jahrhunderts. Stuttgart 1983 ff.

Vocelka, Karl, *Rudolf II und seine Zeit*. Wien & c. 1985.

Webster's Third New International Dictionary of the English language. I–II. Springfield, Mass. 1966

Tarandus, enligt Aldrovandis *Quadrupedum omnium bisulcorum historia*.
Aldrovandi ansåg *tarandus* och *rangifer* vara olika djur.

- 1 En utförlig redogörelse för det vi vet om Menabenus liv och en analys av *Boken om det stora djuret* i dess egenskap av zoologiskt arbete återfinnes i Sten Lindroths uppsats "Apollonius Menabenus och hans *Tractatus de magno animali*", 1947.
- 2 Se nedan not 23.
- 3 Lindroth 1947 sid. 34 samt Kockum, sid. 100 ff. Kockum uppger (sid. 102) att Apollonius beställningsbrev är daterat den 6 maj 1574 och att han "synes hava vistats här endast en kort tid". (Hans lön är i slottsräkenskaperna för 1578 överkorsad, och namnet kan ej återfinnas senare därstädes.)
- 4 *Libellus de causis fluxus et refluxus aquarum Stocolmiensium* sid. 17: "Då jag i slutet av månaden april med ett fartyg for från Danzig till Stockholm, fann jag havet fruset vid Sveriges kust, varför jag tvingades lämna fartyget och vandra en lång sträcka på isen."
- 5 *Tractatus de magno animali. Praefatio.*
- 6 *Libellus de causis fluxus et refluxus aquarum Stocolmiensium*, sid. 9. Menabenus säger, med en bibelallusion (Matt. 13,14): "En sådan okunnighet och en sådan andlig blindhet kännetecknar dem, att man om dessa kan säga: 'De har ögon att se med, men de ser inte' " (*tanta ignorantia, ac mentis caecitas inest, ut de illis dici possit; oculos habent et non vident*). Man kan i sammanhanget också tänka på att Menabenus store landsman och lärare Girolamo Cardano hade avböjt ett erbjudande att bli professor i Köpenhamn, hänvisande dels till att det var för kallt där, dels till invånarnas avfall från den allena saliggörande tron.
- 7 *Libellus de causis...*, sid. 15: *crasso sunt, ac stupido ingenio.*
- 8 Se Lindroth 1947 sid. 34. Menabenus lät trycka boken i Milano.
- 9 Översättningen har tillkommit på initiativ av Michaelisgillet. Uppslaget kommer ursprungligen från Gunnar Brusewitz. Jag inledde mitt arbete med uppgiften under våren 1994. En värdefull granskning av min översättning har utförts av docent Monica Hedlund, Uppsala, och professor Birger Bergh, Lund. Professor Mats Rydén, Uppsala, har med stor sakkunskap granskat min återgivning av medicinalväxternas namn och farm. dr Håkan Tunón, Uppsala, har varit mig till stor hjälp vid översättningen av måttangivelser och annat i recepten i slutet av traktaten om älgen. Jag vill härmed framföra mitt varma tack till alla dessa.
- 10 En utförlig och synnerligen värdefull redogörelse för myter och föreställningar på detta område, från antiken till nya tiden, återfinnes i Sune Björklöfs lärda verk *Älgen i vår historia och vardag* (1994). Björklöf behandlar i kap. 1 "Föreställningar om älgen från Julius Caesar till Carl von Linné",

- och här nämns Menabenus sid. 30–31.
- 11 Lindroth uppger (1947, sid. 36) att inte mindre än tre upplagor kom ut 1581, nämligen i Köln, Wien och Milano. Jag har dock endast kunnat hitta Köln- och Milanoeditionerna. Någon Wienutgåva kan jag inte belägga någonstans. I *Verzeichnis der in deutschen Sprachbereich erschienenen Drücke des XVI. Jahrhunderts* förtecknas enbart Kölntrycket, likaså i British Museum's *Catalogue of German Books*. Likaså nämner Ph. Argelati i sin skrift *Bibliotheca scriptorum Mediolanensium* (1745) enbart Köln- och Milanoeditionerna: "Hae duae lucubrationes (= *De magno animali* samt *Historia Cervi rangiferi et Gulonis*...) lucem viderunt tam Coloniae apud Maternum Cholinum, 1581, in 8., quam eodem anno Mediolani, apud Michaellem Tinum, in 4." (*Bibliotheca* ..., II:I, p. 923.)
 - 12 De latinska utgåvorna innehåller få tryckfel. Skillnaderna mellan Köln- och Milanoeditionerna är för övrigt obetydliga. Se dock nedan noterna 147, 231 och 239.
 - 13 Lindroth 1947, sid. 35.
 - 14 Rudolf II (1552–1612) var kejsare av det tysk-romerska riket 1576–1612. År 1581, när *De magno animali* trycktes, var han alltså ännu en ung man, och de speciella egenskaper, som längre fram skulle göra honom till en så omtalad person, kan ännu knappast ha varit märkbara. Det var ju främst under den senare tiden av sin regering, då han residerade i Prag, som denne fascinerande kejsare, själv i besittning av märkliga kunskaper i esoteriska ting, gjorde sig känd som beskyddare av astronomer, exempelvis Tycho Brahe och Joh. Kepler, såväl som astrologer och alkemister. Han gjorde dessutom under dessa år Prag till ett konstnärligt centrum och förvärvade en ytterligt märklig samling av konstverk och kuriosas. De sista åren av sitt liv isolerade han sig allt mer, plågad av den sinnessjukdom som brutit ut under slutet av 1590-talet.
 - 15 Se exempelvis Karl Vocelka, *Rudolf II und seine Zeit*, ett verk som ger god inblick i förhållandena vid Rudolf II:s hov och de hyllningar, i litteraturen och den bildande konsten, som regelmässigt kom den habsburgska ätten till del.
 - 16 Beträffande denna stavning, se nedan not 40.
 - 17 Dioscurides har Menabenus förmodligen studerat i latinsk översättning, gissningsvis i den berömda kommentaren av Matthiolus. Se nedan not 106.
 - 18 Beträffande dessa, se nedan noterna 76–78, samt 106.
 - 19 Se sid. 45 med noter.
 - 20 En kortfattad bakgrund till föreställningarna om älgens användning inom medicinen finns i *Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid*, artikeln *Älg*, 20:514 ff.
 - 21 Man bör emellertid tänka på att det under 1500-talet gjordes mycket stora framsteg inom den medicinska vetenskapen *på andra fält*, inte minst av ita-

- lienska läkare och främst inom *anatomien*. År 1543 hade ju Andreas Vesalius (1514–1564) publicerat det storslagna anatomiska arbetet *De humani corporis fabrica*, med förnämliga illustrationer, ett epokgörande arbete som med ens undanröjde en mängd gamla missuppfattningar. (En intressant omständighet är att det trycktes samma år som ett annat nyskapande verk, nämligen Copernicus' *De revolutionibus orbium coelestium*.) Andra framstående och banbrytande vetenskapsmän på anatomins område var Gabriele Fallopio (1523–1562) och Bartolomeo Eustachio (1520–1574).
- 22 Samma betoning av erfarenhet och empiri finner vi i *Libellus de causis fluxus et refluxus aquarum Stocolmiensium*, sid.15 f., där Menabenus säger att ebb och flod är väl beskrivna fenomen, och att erfarenheten, som är den vetenskapliga skicklighetens grund, bevisar att de föreligger, även om vi inte kan ange den logiska förklaringen till dem (*Quod mare crescat, et decrescat, etiam si rationes deessent, experientia tamen, quae fecit artem, et multorum assertio comprobaret*). Sten Lindroth framställer alltså saken på ett mycket missvisande sätt (1947 sid. 57), när han om Menabenus säger att han "på intet vis vill draga sanningsenligheten hos Caesar, Plinius och andra auktoriteter i tvivelsmål. Han ser på dem med humanistens ögon, och någon kritik utövar han inte."
 - 23 Insubrerna var en keltisk stam i Norditalien under antiken. Deras huvudstad var Mediolanum, Milano.
 - 24 Ty. Vielfrass, vilket uttrycker detsamma som latinets ord för järv, *gulo*, "frossare".
 - 25 Härmed avses tysk-romersk kejsare.
 - 26 Rembertus Dodonaeus, eller Rembert Dodoëns, d. 1585, var en framstående holländsk botanist och, från 1574, kejsar Maximilians II:s livläkare. Hans lilla brev om älgen har icke medtagits i denna översättning. Det saknas också i Milanoeditionen och i den italienska översättningen (1584).
 - 27 Menabenus har sannolikt hämtat denna uppgift från Plutarchos, *Pyrrhus* 3,4–5.
 - 28 Enl. Pausanias 1,13,8 och 2,21,4 begravdes Pyrrhus i ett tempel helgat åt Demeter.
 - 29 Fel för *choerades* (eller med direkt translitterering *choirades*).
 - 30 Den kungliga seden att genom handpåläggning bota skrofler tog sin början i Frankrike med Filip I (d. 1108). Ännu Karl X (avsatt 1830) ägnade sig åt denna form av helbrägdagörelse. Även de engelska konungarna hävdade att de hade gåvan att bota denna sjukdom, "the King's Evil". Bruket inledades där av Edward bekännaren (d. 1066), och tycks ha kulminerat under Restaurationen. Drottning Anne (d. 1714) var den sista kungligheten som utövade konsten i England.
 - 31 Marius hade räddat Rom genom segrarna över teutonerna 102 vid Aquae Sextiae och över cimbrerna 101 vid Vercellae.

- 32 Berättelsen finns hos Plutarchos, *C. Marius* 39,1–2.
- 33 Ferdinand II (1469–1496), konung av Neapel och av Bägge Sicilierna, där-
emot ej av Aragonien.
- 34 Karl VIII, Frankrikes konung 1483–1498.
- 35 Rudolf var uppfostrad i strängt katolsk anda. Med hans trontillträde satte
den katolska motreformationen in med full kraft. Våldsamma förföljelser
inleddes mot protestantiska och andra som kätterska betecknade samfund.
Rudolfs eget engagemang för de blodiga våldsdåden var troligtvis ganska
litet, trots den stränga och fanatiska skolning han blivit utsatt för. Se Vöcel-
ka sid. 12 f. och 52.
- 36 Ön Paros bland Cykladerna var berömd för sin vita marmor.
- 37 Hymettos är ett berg i Attika, berömt för såväl marmor som honung.
- 38 Genom kolonisationen av Syd- och Mellanamerika kom habsburgarnas
välde att sträcka sig över hela världen. Karl V, som innehade såväl det
spanska väldet som kejsarmakten i Wien, kunde sägas härska "över ett rike
där solen aldrig gick ned".
- 39 Den följande berättelsen står att läsa hos Plutarchus, *Artaxerxes* 5,1. Denna
lilla sedelärande historia ansågs förmodligen vara en lämplig illustration till
det ideala förhållandet mellan den furstliga välviljan och den med ytterlig
blygsamhet framburna undersåtliga gåvan. Jag har funnit den citerad även
i Menabenus landsmans och kollegas Io. Fr. Rotas företal till *De tormenta-
riorum vulnerum natura et curatione*, "Om skottsårs natur och botande"
(1550), där Rota i ödmjukhet dedicerar sitt verk till fursten av Parma med
en hänvisning just till Artaxerxes nådiga upptagande av det framräckta
vattnet.
Vi har här att göra med en närmast obligatorisk demonstration av den egna
blygsamheten, en *topos* hemmahörande i dedikationsgenren. Företeelsen
har belysts av Curtius i kap. "Affektierte Bescheidenheit" (sid. 93–95).
- 40 Lindroth (1947 sid. 35) sätter alldeles i onödan ett utropstecken för denna
stavning av namnet Bartholomeus. Detta skrivsätt är i själva verket ganska
vanligt under renässansen och senare och baserar sig på en felaktig etymo-
logi: Man trodde att namnet egentligen var bildat av det arameiska *bar*,
"son", och det grekiska *Ptolemaios*. Det borde alltså skrivas *Barptolomaeus*,
menade man. I verkligheten rör det sig emellertid om ett genuint arameiskt
namn *Bar Thalmi*, "Thalmis son". Se Forcellini, *Lexicon totius Latinitatis*,
Onomasticon, s.v. *Bartholomaeus*.
- 41 Citatet och den strax därefter följande berättelsen om Heraclitus har häm-
tats från Aristoteles *De partibus animalium* (Om levande varelsers delar) 1,5.
Menabenus har tagit sin latinska text (med några obetydliga tillägg och
ändringar) från den översättning till latin som gjordes i mitten av 1400-talet
av Theodorus Gaza (c. 1400–1475).
- 42 Grekisk filosof, omkr. 540–480 f.Kr.

- 43 Grekisk läkare, "läkekonstens fader", omkr. 460–366.
- 44 Uttrycket "den mest rättvisa naturen", på grekiska ἡ δικαιοσύνη φύσις, förekommer hos Hippokrates i *De fracturis* 1. På flera andra ställen har Hippokrates frasen i positiv, ἡ δικαίη φύσις.
- 45 Averroes, eg. Muhammed Ibn Ruschd, 1126–1198, arabisk filosof och läkare från Cordoba, Aristoteleskommentator, utövade stort inflytande på medeltidens filosofi i Europa.
- 46 Menabenus använder här en annan ordspråksartad vändning, som var vanlig i renässanslatin: *omnem lapidem movere*, e.g. "röra varje sten".
- 47 *De causis fluxus et refluxus aquarum Stocolmiensium* 1581; se inledningen sid. 19.
- 48 Jfr. Gesner I sid. 3. Att älgens klövar och horn kunde användas till att bota epilepsi var en gammal folklig uppfattning på tyskt område. Ett av älgens namn på tyska, *Elend*, kan ha haft betydelse för uppkomsten av denna föreställning. *Elend*, "elände", var nämligen en folklig benämning på epilepsi. Se om detta tyska namn vidare under not 83 nedan. Beträffande vidskepliga föreställningar om älgen och dess delars användning i medicinen, se Granlund sid. 405 och *Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens*, Bd II sid. 778 f. Det var ju inte bara klövar och horn som kunde användas. Skinnet gav krigaren gott skydd mot stickvapen. Vi svenskar tänker givetvis på det älghudskyller som Gustav II Adolf bar vid Lützen. I Tyskland erinrar man sig ett ofta citerat ställe i Schillers *Wallensteins Tod* V, 5: "Was wollt ihr da für Wunder bringen! / Er trägt ein Koller von Elendshaut, / Das keine Klinge kann durchdringen."
- 49 Hur grundformen av detta ord skall lyda, är osäkert. Vissa författare tycks anse att nominativen bör heta *alce*, medan andra skriver *alces*. Menabenus behandlar ordet som om det vore av grekiskt ursprung och använder genitiven *alces* och ibland ackusativen *alcen*.
- 50 Hieronymus Cardanus, eller vanligast Girolamo Cardano, berömd italiensk läkare (1501–1576). Cardano var milanesare och alltså Menabenus landsman. Menabenus refererar ett par gånger i det följande till Cardanos stora och märkliga skrift *De subtilitate*, ett encyklopediskt verk över alla naturvetenskaperna.
- 51 Cardanos beskrivning av det djur som han kallar *alces* återfinnes i *De subtilitate*, bok 10 (sid. 389 i utgåvan från 1551, vilken jag har sett).
- 52 Caesars med rätta berömda fantastiska skildring av älgen återfinnes i *De bello Gallico* 6,27.
- 53 Se Lindroth 1947 sid. 55.
- 54 Julius Caesar Scaliger, 1484–1558, berömd renässanshumanist av italienskt ursprung.
- 55 Cardano hade publicerat verket *De subtilitate libri XXI*. (Se ovan not 50.) Julius Caesar Scaliger gick 1557 till attack mot vissa av teserna i denna bok i

sin skrift *Exercitationes exotericae de subtilitate*. Cardano, som även efter re-nässansens måttstock var patologiskt benägen för våldsam polemik, svarade med en *Apologia adversus calumniatorem*, vilken trycktes som appendix till Basolutgåvan av *De subtilitate* 1560.

- 56 Plinius den äldre c. 23–79 e.Kr., författare till det väldiga verket *Naturalis historia* i 37 böcker; om honom och älgen, se Lindroth 1947 sid. 39. Plinius nämner *bison* i bok 8,38.

Det grekiska ordet *historia* har från början de allmänna betydelserna “undersökning” och “redogörelse”, “beskrivning”, och dessa betydelser finns ibland även hos ordet när det hade lånats av romarna. *Naturalis historia*, som kom att bli en vanligt förekommande boktitel även i efterantikt tid, betyder alltså “redogörelse för, beskrivning av naturfenomen”; det latinska namnet på ett verk av Aristoteles, *Historia animalium*, betyder “redogörelse för de levande varelserna”; och Olaus Magnus berömda verk *Historia de gentibus septentrionalibus* betyder alltså egentligen “Redogörelse för de nordiska folken” (och icke “Historia om ...”, som titeln brukar översättas).
- 57 Formen *machlis* har kommit in genom ett skrivfel i traditionen. Det åsyftade stället hos Plinius är *Naturalis historia* 8,39, där det från början har stått *achlis*, vilket är ett ord av grekisk proveniens. Se Lindroth 1947 sid. 39.
- 58 Menabenus citerar här Plinius, *Naturalis historia* 8, 39 nästan ord för ord. Hos Plinius står det: ...*praeterea alcen, jumento similem ni proceritas aurium et cervicis distinguat*. Ordet *jumentum* betyder normalt “drag- och lastdjur” och refererar i klassiskt latin till åsnor, mulor och hästar. Det är rimligt att anta att Menabenus som italienare har ansett att ordet betyder *åsna*, eftersom *giumento* i italienskan normalt har denna betydelse. Den italienska översättningen av år 1584 har mycket riktigt tolkat ordet så, med ett förklarande tillägg: “l’Alce afferma essere simile ad un Giumento, o Asino”.
- 59 Eg. “skogsåsna”, *sylvestris asinus*.
- 60 *Onager*, det grekiska namnet för “vildåsna” förekommer ofta i litteraturen som namn för älgen. Se Lindroth 1947 sid. 42 och 50.
- 61 Galenos, antikens mest inflytelserike läkare, 129–omkr. 200 e.Kr. För Menabenus och hans samtida var han den störste auktoriteten på det medicinska området.
- 62 *De simplicium medicamentorum facultatibus* XI. Detta ofta åberopade verk heter på grekiska *Περὶ κρᾶσεως καὶ δυνάμεως τῶν ἀπλῶν φαρμάκων*. Menabenus har använt sig av någon av de latinska översättningarna av Galenus, av vilka den första trycktes i Venedig 1490. I den latinska Basolutgåvan av år 1542 finner man det åsyftade stället i T. V, sp. 301. I det följande använder Menabenus latinska titlar på alla grekiska verk som han nämner. Han ansluter sig därvid till en praxis som var förhärskande på hans tid och har gällt långt fram i nyare tid.
- 63 Aetius, grekisk läkare och författare, 500-talet e.Kr. Den grekiska grund-

- texten till hans verk publicerades ofullständigt i Venedig 1534. I den latinska versionen av Aetius' *Tetrabiblos* som trycktes i Basel 1542 nämnes bränd åsneklöv som botemedel mot epilepsi (I, II sid. 102).
- 64 Alexander Trallianus, eller A. från Tralles, bysantinsk läkare, 525–605. Hans verk var av stor betydelse för medeltidens medicin, och han studerades i synnerhet av Salernoskolans företrädare. Menabenus har förmodligen läst hans verk i latinsk översättning. Flera latinska editioner såg dagens ljus under 1500-talet: 1504 (Lyon), 1520 (Pavia), 1522 (Venedig), 1549 (Strassburg) etc. Den grekiska texten trycktes för första gången 1548 av Rob. Etienne (Stephanus).
- 65 Här avses förmodligen bok 1, kap. 15, där dock Alexander från Tralles nämner "åsne" *kranium* som botemedel mot epilepsi. Stället återfinnes på sid. 67 i Strassburgeditionen av år 1549.
- 66 Avicenna, eg. Abul-Hasan Ibn Sina, 980–1037, arabisk filosof. Tidigt över-satt till latin utövade han stort inflytande på skolastikens filosofi.
- 67 Uppgiften återfinnes mycket riktigt i bok 2, *tractatus secundus*. Jag har sett Venedigutgåvan av Avicenna av år 1514, där de av Menabenus åsyftade orden står att läsa på sid. 260.
- 68 Den mest berömda läkaren med detta namn torde vara Serapion från Alexandria, den empiriska medicinska skolans grundare, som levde under andra århundradet före Kristus. Här avses dock inte alls denne, utan den (troligen) arabiske författaren till ett medicinskt verk som i den latinska versionen benämnes *De simplicibus medicinis* (eller *medicamentis*) (eller ibland *De temperamentis simplicium*). Den för oss här aktuella Serapion kallas ofta "Serapion den yngre" (Se Heberling & cet., *Biographisches Lexicon der hervorragenden Ärzte*, I sid. 176. Den bästa editionen är Brunfels från 1531, som förmodligen varit Menabenus' källa.
- 69 *De simplicibus medicinis*, 1531 års edition, sid. 295.
- 70 Menabenus använder här benämningen *morbis comitalis* för epilepsi. Uttrycket betyder "folkförsamlingssjukdom", och det hävdades att förklaringen till namnet var att den romerska folkförsamlingen, *comitia*, upplöstes om en deltagare drabbades av ett epileptiskt anfall. Sjukdomen kallas också *morbis sacer*, "den heliga sjukdomen". I min översättning har jag i fortsättningen återgivit uttrycket *comitalis morbis* med "fallandesot".
- 71 Olaus Magnus publicerade sin berömda skildring av de nordiska folkens liv och seder, *Historia de gentibus septentrionalibus*, i landsflykt i Rom 1555. Verket väckte stort intresse i Europa och många nya utgåvor kom snart till, på latin, franska, italienska, holländska och tyska. Se Lindroth, *Svensk lärdomshistoria* I sid. 306.
- 72 *Historia de gentibus septentrionalibus* 18,1. Se också Lindroth 1947 sid. 51.
- 73 *Tarandos* förekommer i Aristoteles *Mirabilia* 832 b (se nedan); möjligen avses där renen eller kanske älgen. Jämför Liddell & Scott 1990 s.v. *τάρανδος*.

Ordet *tarandus* ingår ju numera som speciesattribut i den vetenskapliga benämningen på renen, *Rangifer tarandus*.

- 74 Den vanliga latinska titeln är *Mirabilia*. På grekiska heter boken Περὶ θαυμασίων ἀκουσμάτων ("Om förunderliga berättelser"). Det följande citatet återfinnes i *Mirabilia* 832 b.
- 75 Med prutensk avses vanligen preussisk. Jämför kapitel IV nedan. Menabenus avser troligen den berömda Andreas Aurifaber (1512?–1559), den preussiske fursten Albrechts livläkare. Aurifaber föreskrev älgklövar i sina recept. (Se von Selle, sid. 28 samt *Allgemeine deutsche Biographie*, bd. 1, sid. 690.)
- 76 Antonius Mizaldus, el. Antoine Mizaud, fransk läkare, d. 1578.
- 77 Menabenus vill säga att Mizaldus inte anger om han avser "Caesars *alces*" eller den *alces* som är identisk med det stora djuret.
- 78 Levinus Lemnius, holländsk läkare, d. 1568, en av sin tids mest framstående. L. L. avböjde ett erbjudande att bli livmedicus åt Erik XIV. Hans son Willem Lemnius, d. 1573, accepterade i stället posten. Willem L. blev senare livläkare till Johan III, och alltså en företrädare till Menabenus. Willem L:s skrift "Emoot pestilentzie", 1572, är den första medicinska skrift som trycktes i Sverige. Det bör också nämnas att Willem Lemnius var en arg konkurrent till Benedictus Olai, Sveriges förste medicine doktor.
- 79 Med den apolliniska konsten, *ars apollinea*, avsågs under antiken både siarkonsten och den medicinska vetenskapen. Här åsyftas givetvis den sistnämnda.
- 80 *Occultae naturae miracula*, bok 2, kap. 3. I Antwerpenutgåvan av år 1564, som jag har sett, återfinnes behandlingen av *alces* och dess krafter på sid. 124. Hela kap. 3 handlar om epilepsi, och Lemnius meddelar att han av erfarenhet vet att klövar av *alces* är ett pålitligt botemedel mot denna sjukdom, ehuru han inte kan förstå varför, som han säger: *Huius ungula praesentanea vi pollet adversus morbum comitalem, quod multis experimentis comprobatum habeo, licet ratio mihi visa sit obscurior*.
- 81 Menabenus talar här om *res ficulneae*, "fikon-saker", en liknelse som lånats från grekiskan, där *sykīnos* "av fikon(ved)" (= lat. *ficulneus*) kom att beteckna något fullständigt värdelöst.
- 82 *De bello Gallico* 6,27.
- 83 Vi har här givetvis att göra med en folketymologi. Djuret kallades, främst i Preussen, i tidig nyhögtyska *Elen(dt)* eller *Elentier*, av Menabenus något förvrängt på detta ställe. Detta namn på djuret uppfattades felaktigt såsom likabetydande med tyskans *Elend*, "elände", "nöd". I själva verket föreligger här en indoeuropeisk stam *el-*, som i olika uppenbarelseformer i olika indoeuropeiska språk används om hjortdjur. Av denna stam kommer grekiskans ord *elaphos*, "hjort", ryskans *olen'* (олень), med samma betydelse, svenskans ord *älg*, och tyskans *Elch*. Det var av ett lettiskt eller litauiskt ord,

- bildat på denna stam, som tyskarna i Preussen lånade in sitt ord för älgen i formen *Elen(dt)*. Se Kluge, *Etymologisches Wörterbuch*, s.v. *Elch*.
- 84 Med Skytien avsåg Menabenus och hans samtida delar av nuvarande Ryssland och Kazakstan.
- 85 Med Sarmatien i mer inskränkt bemärkelse avsågs vid denna tid Polen; i vidare bemärkelse refererade ordet allmänt till Östeuropa.
- 86 Här åsyftas inte den bekante sjöguden Palaemon, utan en herde, som i Vergilius tredje eklog uppträder som domare i en sångtävling. Palaemon kom i nylatinska texter, med hänsyftning på detta Vergiliusställe, ofta att användas metonymiskt för domare.
- 87 Det åsyftade ordspråket är *rixari de lana caprina*, "tvista om getull", vilket återfinnes bl.a. hos Horatius, *Epoder* 18,15. En motsvarighet hos oss vore väl "tvista om påvens skägg". Jag har behållit den latinska formuleringen i översättningen, därför att det ju samtidigt är en vitsig allusion på den nämnda stengeten. Jämför Otto, *Die Sprichwörter...*, s.v. *caper, caprinus*.
- 88 *Naturalis historia* 10,69.
- 89 Här innehåller latinet ytterligare en ordlek: Menabenus skriver *ad unguem*, vilket kan översättas "på det noggrannaste", som jag har gjort, men som egentligen betyder "efter nageln". Uttrycket syftar på yrkesmäns "nagelfarande" av arbetet. *Unguis* betyder inte bara "nagel", utan även "klöv", "hov" och "klo". *Ad unguem* betyder alltså "på det noggrannaste", "efter nageln" eller "efter klöven", om man vill vara vitsig.
- 90 *Historia animalium* 488 b och 611 a.
- 91 *Naturalis historia* 8,114.
- 92 *Historia animalium* 500 a.
- 93 Det citerade stycket finns i bok 11, kap. 36 hos Olaus Magnus. Menabenus citerar här i något förkortad och förvanskad form, därav dunkelheten i uttrycken "hos vissa människor", "hos vissa andra".
- 94 Olaus Magnus har rimligtvis här sammanblandat älgen och renen. Hans källa har säkerligen varit Albertus Magnus. Se Lindroth 1947 sid. 51.
- 95 Citatet är hämtat från bok 18, kap. 1.
- 96 *Ibid.* 18,2.
- 97 *Ibid.* 18,3.
- 98 Plinius, *Naturalis historia* 8,38.
- 99 Cardano, *De subtilitate*, bok 10, sid. 389 i 1551 års utgåva. Menabenus tycks bortse från att Cardano på detta ställe verkligen beskriver det djur han kallar *alces*. När Cardano nämner "snabel", använder han, precis som Menabenus, den förvrängda men i medeltida latin vanliga formen *promuscis*, i stället för det korrekta ordet *proboscis*, vilket är inlånat från grekiskan.
- 100 Plinius, *Naturalis historia* 8,39.
- 101 Att i översättningen här skriva "älgkorna" vore att återge Menabenus formulering på ett alltför initierat sätt.

- 102 Se not 75 ovan. Här avses säkerligen bl.a. professor Andreas Aurifaber samt hertig Albrecht (1490–1568) och dennes gemål Dorothea. Jfr von Selle, sid. 28: "Man rezepteerte überhaupt gern, selbst die Fürsten befassten sich damit. Die Herzogin Dorothea, Albrechts Gemahlin, war sehr bewandert auf diesem Gebiet und genoss grosses Ansehen."
- 103 "Om levande varelsers delar". Det ställe Menabenus avser finns i 3,2,6. Han har säkerligen läst även detta i Gazas översättning. Se ovan not 41.
- 104 Detta var den preussiske professorn och hovläkaren Aurifabers åsikt. Se von Selle, sid. 28: "(Die Klauen der Elentiere) mussten freilich zwischen zwei Festtagen der Maria von dem Tiere genommen sein."
- 105 Dessa dagar firas den 15 augusti resp. 8 september. Älgens brunsttid infaller i september. Tiden stämmer faktiskt ännu bättre än vad det verkar vid första påseendet: När denna regel formulerades, gällde ännu den Julianska kalendern. Den Gregorianska infördes först 1582 (och till att börja med enbart i Sydeuropas katolska länder), d.v.s. året efter publiceringen av Menabenus' traktat. Den gamla stilen hade ju inneburit en eftersläpning i dateringen, och med den nya stilens införande hoppade man över tio dagar. Detta innebär att 15 augusti i gamla stilen kom att svara mot 25 augusti i den nya (och därmed vår nuvarande) kalender, och 8 september mot 18 september.
- 106 Petrus Andreae Matthiolus el. Pietro Andrea Mattioli, 1500–1577, it. läkare från Siena, mest känd för en kommentar till Dioscurides, som trycktes i många upplagor. Matthiolus hävdar att våren är den bästa tiden för rötters insamlande i sin kommentar till Dioscurides' första bok. Han påpekar dock att vissa i stället förordar hösten. (Detta står att läsa på sid. 5 i 1598 års praktfulla edition av hans *Opera omnia*, som jag har konsulterat. Menabenus har använt en tidigare utgåva.)
- 107 Detta resonemang är principiellt helt korrekt. Dr Tunón har på min förfrågan meddelat följande: "De medicinskt aktiva ämnena uppträder i olika delar av växten under året, beroende på i vilket stadium växten befinner sig. Generellt gäller för fleråriga växter att under hösten och vintern finns de kemiska substanserna lagrade i roten, under våren stiger de till barken, där de gör mer nytta. Vid lövsprickningen koncentreras växtens safter till de nya bladen som skall hjälpa till med energiproduktionen under säsongen. När blommorna kommer, fokuseras växtens intresse dit, och strax efter det att knoppen har utvecklats till full blomma, har den de högsta halterna av kemiska ämnen. Efter frösättningen återgår kraften och de kemiska substanserna till roten och den förbereder sig för vintern."
- 108 *Iris* är släktet svärdsiljeväxter. Vissa arter har använts inom medicinen, t.ex. florentinsk iris och trädgårdsirir, av vilka man har framställt violrot, *rhizoma iridis*.
- 109 Se noterna 195 och 197.

- 110 Menabenus skriver *procul olfacio* "på långt håll känner jag lukten av". Han använder samma fras i *De causis fluxus...*, sid. 11.
- 111 Menabenus menar: "vid de tillfällen, då kraften inte har gått ut i horn och klövar".
- 112 Här avses rimligen ett *a fortiori*-bevis, kanske hämtat från Aristoteles *Topica* 3,5.
- 113 Här använder sig Menabenus av Aristotelisk – skolastisk terminologi. Nyckelorden är *forma*, form, och *potentia*, potens, inneboende möjlighet.
- 114 Dr Tunón har lämnat följande kommentar till denna reflexion av Menabenus: "Många medicinalväxter har sina aktiva ämnen i roten, barken eller bladen. Tillverkningen av dessa substanser kan ske på ett visst ställe i växten, men de kan sedan lagras på en annan plats. Om exempelvis något tillverkas i bladen och sedan lagras i roten, kommer merparten av ämnet att finnas i roten."
- 115 Menabenus har läst detta i *De simplicium medicamentorum facultatibus* X. I Baseeditionen 1542 återfinnes stället i T. V, sp. 278.
- 116 Se ovan sid. 45.
- 117 Härmed avses säkerligen bävergäll, vilket felaktigt ansågs vara bävertestiklar. Se nedan not 173.
- 118 Alexander från Aphrodisias, omkr. 200 e. Kr., filosof och berömd Aristoteleskommentator, åtnjöt under medeltiden enormt anseende. För den arabiska filosofin, exempelvis för Averroes, var han av stor betydelse.
- 119 Det följande citatet verkar vara en fri återgivning av ett ställe i *Problemata*, bok 1 (1, sect. Pr., rad 31 i J.L. Idelers ed. 1841). Idag anses icke *Problemata* vara ett verk av Alexander fr. Aphrodisias.
- 120 Aristoteles, *Nikomachiska etiken* 1,3,1 ff. och 1,7,17 ff. resp. Platon *Lagarna* 7,818a.
- 121 Här åsyftas de ovannämnda prutenska furstarna.
- 122 Albrecht av Preussen, se ovan not 102. Albrecht hade dött 1568, ett par år innan Menabenus företog sin resa till Sverige. Kanske tyckte Menabenus att det var olämpligt att i en skrift dedicerad till Kejsaren nämna namnet på en furste som hade infört den evangeliska läran i sitt land.
- 123 Se nedan not 205.
- 124 Av *rampa*, ett ord av germanskt ursprung. I flera romanska språk betyder detta ord, i olika varianter, "klo", "krok". I vissa romanska dialekter och språk har det kommit att betyda "kramp", exempelvis provencalskans *rampa* och lombardiskans *ranf*. Se Meyer-Lübke, *Rom. etym. Wörterbuch*, 3 uppl., 1935, sid. 581. Menabenus var ju milanesare och lombardiskans ord *ranf*, "kramp", var därför välkänt för honom.
- 125 Menabenus skriver *hysterica passio*. Denna fras har här sin etymologiska betydelse "livmoderslidande" och refererar till anomalier i de kvinnliga könsorganen och "hysteriska" tillstånd som ansågs förorsakade av dessa. Se ne-

dan noterna 168 och 198.

- 126 *Puero epileptico consilium*. T. V, sp. 174 i den latinska Baselutgåvan 1542. Se vidare not 151.
- 127 *Nikomachiska etiken* 6,11,6.
- 128 *De gentibus septentrionalibus* 18,2.
- 129 Ordspråksartad vändning. Se Otto, s.v. (*rara*) *avis*.
- 130 Menabenus skriver *plures ... corvos albos invenire*, vilket är en ordspråksartad vändning. Jfr Juvenalis 7,202 *corvo quoque ravior albo*, och se även här Otto, s.v. *avis*.
- 131 Påståendet återfinnes i den ofta återopade skriften *De simplicium medicamentorum facultatibus*, bok XI. Se T. V, sp. 298 i Baselutgåvan 1542.
- 132 Rhazes, ar-Razi, arabisk läkare, d. 923, skrev en översikt över grekisk och arabisk medicin, som senare översattes till latin under namnet *Continens Rhazis*.
- 133 Om skorpionolja eller skorpiondroppar, se Gentz & Lindgren II sid. 235.
- 134 Hela detta avsnitt är synnerligen tidstypiskt. Den portugisiska läkaren Antonio Luiz ägnade i sitt verk *De re medica*, 1540, stort intresse åt föreställningarna att giftiga djur kan användas som botemedel mot sina bett. Se Thorndike V-VI sid. 551.
- 135 Teriak, gr. *theriakon*, var ett motgift mot alla tänkbara förgiftningar. En föregångare till denna medicin var *mithridaticum*, den antidot som uppfanns av Mithridates av Pontos. Den teriak som kejsar Neros livläkare satte samman åt sin härskare innehöll 55 ingredienser. Galenos utökade senare antalet komponenter till 71. Se Renander, 1962 sid. 85 samt den synnerligen utförliga artikeln i Gentz & Lindgren II sid. 297 ff.
- 136 Den vedertagna latinska titeln på detta grekiska verk är *De Theriaca ad Pisonem*. En välkänd latinsk översättning av den italienske humanisten Giulio Marziano Rota trycktes 1541. En modern utgåva av denna latinska version har publicerats av Enrico Coturri: *Claudio Galeno. De Theriaca ad Pisonem. Testo latino, traduzione italiana ed introduzione a cura del Dott. Enrico Coturri*. Firenze 1959.
- 137 Den nutida uppfattningen tycks vara att boken är skriven av Galenos. Se Enrico Coturri, anf. arb. sid. 16. Även "*De Theriaca ad Pamphilianum*" ingår i den i Basel 1542 tryckta Galenosutgåvan (se T. V, sp. 363).
- 138 *De Theriaca ad Pisonem*, kap. 10. Här återfinnes dock inte det nyss anförda påståendet om skorpionolja. Se Baselutgåvan 1542 T. V, sp. 345. Menabenus ordval överensstämmer inte med Rotas översättning och inte heller med latinet i Baselutgåvan ("*Ioanne Andernaco interprete*").
- 139 Chelidon-sten, d.v.s. sten från svalor, och dess användning inom magin och medicinen behandlas av Plinius, *Naturalis historia* 11,79,203 och 30,27,91, av Alexander från Tralles *Therap.* 1,15 = Puschmanns utgåva I sid. 561, samt av Dioscurides II 56.

- 140 *Geranit* omnämnes av Plinius i *Naturalis historia*, 37,71,187. Där påstås detta mineral ha fått sitt namn av tranan. Trana heter på grekiska *geranos*. *Draconit* behandlas under 57,158 i samma bok. Som namnet antyder, utvinnes drakonit ur ormar. Orm heter ju på grekiska bl.a. *dracon*. Närmare bestämt finns ämnet i ormens huvud. Plinius berättar att man måste hugga av huvudet på ormar när de sover för att drakoniten skall omvandlas till en ädelsten. Om ormen vaknar och märker vad som sker med den, kommer den i sin elakhet att se till att ämnet inte förvandlas. *Alektoriusstenen* är också beskriven i samma bok, 54,144. Den påträffas i magen på tuppar. Att det är så, intygar även Cardano i *De subtilitate*, bok 7. Tupp heter *alector* på grekiska. *Borax* är natriumtetraborat. Som råmaterial, idag kallat tinkel, förekommer det utkristalliserat vid stränder och på botten av avloppslösa sjöar, exempelvis i Egypten och Persien. Det har använts bl.a. som antiseptiskt medel. Själva ordet *borax* finns inte i klassiskt latin; det är av persiskt ursprung, förmedlat genom arabiskan. Se Prinz & Schneider under *borax*. Menabenus hade emellertid ingen anledning att betvivla att borax har sitt ursprung i djurvärlden: I Cardanos *De subtilitate*, bok 7, kunde han läsa att boraxsten finns i huvudet på äldre paddor.
- 141 Se nedan not 173.
- 142 *Bezoar* är en stenbildning som ibland förekommer i magen på idisslare. Bezoarer användes förr som läkemedel, främst *bezoar (besoar) orientalis*, österländsk bezoar, vilken finns i löpmagen på besoargeten. Ordet *bezoar* är ursprungligen persiskt och betyder "motgift". Om bezoarstenens användning som läkemedel, bland annat mot epilepsi, se Lindgren I sid. 37 samt Hovorka & Kronfeld under *Bezoarstein*, I sid. 64 f. Menabenus tycks ha haft ett särskilt intresse för bezoarstenens egenskaper. År 1603 trycktes en skrift om detta läkemedel, i vilken en kommentar av Menabenus har infogats: *Claudii Ricardi Sequani medici chirurgi de lapide Bezoari libellus cum annotationibus Apollonii Menabeni*. Se Lindroth 1947 sid. 36, not 4.
- 143 Beträffande denna föreställning, se Bächtold-Stäubli s.v. *Finger* sp. 1494 och s.v. *Herz* sp. 1796. Ringfingret, *digitus anularis*, kallas i den latinska litteraturen ibland *digitus medicinalis*. Se Isidor. *Orig.* 11,1,17. Menabenus uttrycker "direkt förbindelse" med ordet *rectitudo*. Begreppet och termen återkommer nedan. (Se not 171.)
- 144 *Aqua liliorum convallium*, en medicin beredd på liljekonvalj, *Convallaria majalis*. Om denna växt och dess användning mot epilepsi samt om liljekonvaljvatten, se Hovorka & Kronfeld I sid. 283 samt Gentz & Lindgren II sid. 85.
- 145 *spica, quam lavandulam vocant, Lavandula spica*. Grekisk lavendel, *Lavandula stoechas* L., behandlas av Dioscurides 3, 25. Se Hovorka & Kronfeld I sid. 273.
- 146 Det bör påpekas att de recept som följer nedan är helt tidstypiska. Man fin-

- ner, när det gäller botemedel mot epilepsi, flera av nedanstående ingredienser exempelvis i Benedictus Olai's verk från 1578, XIV v. ff. (Se också Kockums värdefulla översikt sid. 183 ff.) Hundra år senare förtecknas ungefär samma komponenter i *Pharmacopoeia Holmiensis* (1686), och många recept som förtecknas i kap. *Epilepsia* hos Dolaeus (1703) innehåller mycket av det som Menabenus föreskriver.
- 147 I de recept som följer använder Menabenus de apoteksvikter, som nyligen (1555) hade fastställts i Nürnberg och som kom att förbli i bruk mycket länge (i Sverige till 1870 och i anglosaxiska länder in i vår egen tid). Dessa var: **libra** eller skålpund (lb), **uns** (**3**), **drachma** (**3**), **skrupel** (**3**) och **gran** (gr.). En libra (320 g) bestod av 12 uns, ett uns (30 g) av 8 drachmer, en drachma (3,6 g) av 3 skrupler och en skrupel (1,2 g) av 20 gran; ett gran var 0,06 g. Köln- och Milanoeditionerna skiljer sig markant åt på flera ställen vid måttsangivelserna. Jag har dock följt Kölneditionen härvidlag. Jag är synnerligen tacksam mot farm.dr. Håkan Tunón, avd. för farmakognosi vid Uppsala Universitets institution för farmaci, som har varit mig till stor hjälp vid uttolkandet av förkortningarna för de olika vikterna.
- 148 Människoskalle ansågs allmänt vara ett utmärkt botemedel mot epilepsi, inte minst skulle av självmördare. Se Hovorka & Kronfeld under *Schädel*, I sid. 377. Såväl människoskalle, *cranium humanum*, som hjorthorn, *cornu cervi*, och älgklöv och älghorn, *ungula* resp. *cornu alcis* förekommer bland recepten ännu i *Pharmacopoeia Holmiensis* 1689.
- 149 Se föregående not.
- 150 Menabenus skriver *viscum quercinum*. Det kan röra sig om *Viscum album* L., men denna växer sällan på ek. Se André sid. 332. Den på ek växande misteln, som nämns av Dioscurides, heter idag *Loranthus europaeus* Jacq. Misteln har sedan antiken förknippats med magiska egenskaper. Se Hovorka & Kronfeld under *Mistel*, I sid. 306, där dess användning som medel mot epilepsi också nämns.
- 151 *Paeonia*, *Paeonia officinalis* L. Se André sid. 234. Om pionrot som vanligt botemedel mot epilepsi se Gentz & Lindgren II sid. 163 samt Hovorka & Kronfeld under *Gichtrose*, I sid. 186 och *Pfingstrose*, I sid. 349. Pion rekommenderas mot fallandesot även av Benedictus Olai i *Een Nyttigh Läkere Book* XV r.
- 152 *Radix tormentillae*, *rhizoma tormentillae*, rotstocken av *Potentilla erecta*, upptagen i alla gamla farmakopéer. Se Lindgren I sid. 40. Jfr Rydén sid. 83.
- 153 *Diptamus*, *Herba Dictamni Cretici*, nu *Dictamnus albus*. Se André sid. 118 samt Hovorka & Kronfeld under *Diptam*, I sid. 99. Det av Dioscurides nämnda släktet är äkta diptam, nu *Amaracus* (*Origanum*) *dictamnus*. Se Lindgren I sid. 68 och Rydén sid. 75. Jämför omnämmandet hos Vergilius i *Aen.* 12,411 ff., där det berättas hur den sårade Aeneas botas med hjälp av *dictamnus*.

- 154 *Anthera* var ett sammansatt läkemedel, bestående av olika örter. Det nämns av bl.a. Celsus i *De medicina* 6,11,2 som botemedel mot sår i munnen.
- 155 *Atriplex*, *Atriplex hortensis* L. Se André sid. 46 och Rydén sid. 72.
- 156 Om användningen av korall, se Gentz & Lindgren II sid. 54 samt Hovorka & Kronfeld I sid. 245. Med "båda sorterna" avses kanske *Corallium rubrum* och *Corallium album*.
- 157 Filspån av elfenben beskrivs av Celsus som medel mot bölder. Se Scheller sid. 604.
- 158 I Köln- och Milano-utgåvorna står *cum vilep. viol.* Vi bör rimligen i stället läsa *cum julep. viol.*, där *julep.* är förkortning för *julapium* (eller *julepium*), en förr inom medicinen använd söt saft, vanligen beredd av destillerat vatten och syruker, bland vilka kunde ingå *Syrupus thebaicus*, som innehöll opium. Här får vi väl tänka oss att julepen var beredd med violvatten. Den italienska utgåvan stöder denna tolkning, ty där står faktiskt *con Giulebbe violato*. Ordet *julapium* har förmedlats genom arabiskan, men är egentligen det persiska *gul-ab*, vilket betyder "rosenvatten".
- 159 Se Hovorka & Kronfeld under *Linde*, I sid. 281.
- 160 Se Hovorka & Kronfeld under *Kirsche*, I sid. 234.
- 161 *Flores liliorum convallium*. Se ovan not 144.
- 162 *Mariabad* eller *Marienbad* innebär "upphettning av innehållet i ett kärl genom kärlets placering i ett större kärl fyllt med kokande vatten"; SAOB.
- 163 Plinius den äldre nämner i *Naturalis historia* 37,51 att bärnsten brukade bäras om halsen som botemedel mot feber och diverse sjukdomar. Om bärnsten som invärtes medicin, se Hovorka & Kronfeld under *Bernstein*, I sid. 59.
- 164 *Betonica*, *Betonica officinalis*. Se Rydén sid. 73.
- 165 *Oleum terebentinae* hos Menabenus, den normala stavningen var *Oleum terebintinae*, terpentinolja. Antikens terpentinolja hämtades från ett i medelhavsländerna förekommande träd, av Linné benämnt *Pistacia terebinthus*. Om oljans användning, se Gentz & Lindgren II sid. 309 ff. och Hovorka & Kronfeld I sid. 172 och II sid. 29 och 75. Dioscurides rekommenderade terebintolja mot var i öronen och mot klåda. Se Scheller sid. 690.
- 166 *Therap.* 1,15 = Puschmanns utgåva I sid. 562. Menabenus har hämtat *ruta sylvestris* ur den latinska översättning av Alexander från Tralles som han utnyttjade. I den grekiska grundtexten står *peganon*, och den åsyftade växten kan vara *Peganum harmala*, vilken nyttjats som krydda och medicinalväxt. Se Puschmann I sid. 562. Det kan också vara fråga om *Ruta montana* (se André sid. 277 och Rydén sid. 81) eller *Ruta graveolens* (Rydén *ibid.* samt Gentz & Lindgren II sid. 186).
- 167 *Sutura Lambdoidea*, eller som Menabenus kallar den, *Sutura Lambdoidis*, är sömmen mellan skallens nack- och hjässben. Denna *sutura* förknippades med epilepsi. Se Hovorka & Kronfeld under *Schädel*, I sid. 377.

- 168 *Suffocatio mulierum*, eg. "kvinnors kvävning" betyder i den klassiska latinska litteraturen "hysteri".
- 169 Den aromatiska roten av flera arter av *Curcuma*, bl.a. *Curcuma zedoaria*. Se André sid. 340, Rydén sid. 82 samt Gentz & Lindgren II sid. 363.
- 170 Se noterna 125 och 198.
- 171 Menabenus använder det latinska ordet *rectitudo*, precis som i början på kap. IX, och som förklaring *catixin*, vilket egentligen är en grekisk prepositionsfras. I den italienska översättningen skrives uttrycket på ett klaggörande sätt med grekiska bokstäver, $\kappa\alpha\tau'$ ἵξιν, vilket betyder "i rak linje".
- 172 *Galbanum*. *Gummi-resina Galbanum*, den hårdnade mjölksaften av *Ferula galbaniflua*. Se André sid. 145 samt Lindgren I sid. 91.
- 173 Bävergäll, *castoreum*, är körtelpungar som finns vid analöppningen hos bävern. Den medicinska användningen av bävergäll går tillbaka på Hippokrates. Den användes under antiken särskilt som dämpande medel och mot kramper. Se Hovorka & Kronfeld under *Biber*, I sid. 65 f. samt Scheller sid. 592.
- 174 Jordbeck, *bitumen*, gr. *asphalton*, fanns på många ställen, men enligt Plinius den äldre, *Naturalis historia* 35,51,178, och Dioscurides, 1,73, kom den bästa fasta sorten från Judeen, Syrien och Fenicien. Om dess mångsidiga användning, se Hovorka & Kronfeld under *Pech*, I sid. 348 f.
- 175 Med Menabenus terminologi *Assa foetida*, vilken huvudsakligen kommer från umbellifererna *Scorodosma foetidum* eller *Ferula asa foetida*. Se Hovorka & Kronfeld under *Asant*, I sid. 41 f.
- 176 Hos Menabenus står *matricaria*. Här avses kanske någon kamomillart. Se Lindgren I sid. 156.
- 177 *Melissa*, *Melissa officinalis* L., se André sid. 34 s.v. *apiastrum*, Rydén sid. 79, Kockum sid. 263 samt Gentz & Lindgren II sid. 104.
- 178 I texten står *xilaloe*, vilket förmodligen är detsamma som *xylaloe*. Se Lindgren I sid. 7 och Rydén sid. 83, "De ligno Aloes."
- 179 *Rhizoma galangae*, rotstocken av *Alpinia officinarum*. Se Lindgren I sid. 91, Rydén sid. 76 samt Kockum sid. 218.
- 180 *Pulegium*, *Mentha pulegium* L., av Dioscurides (3,31) rekommenderad som verksamt medel för att underlätta förlossningar och motverka kramper. Se Hovorka & Kronfeld I sid. 352.
- 181 *Ami*, med genitiven *ameos*, *Ammi copticum* L. Se André sid. 27. Denna växt nämns av Plinius i *Naturalis historia* 20,58,163 och av Dioscurides 3,62.
- 182 Olja av *Erysimum cheiri*, synon. *Cheiranthus cheiri*. Se Kockum sid. 236.
- 183 *Anthos* el. *Folium rosmarini*, blad av *Rosmarinus officinalis*. Se Gentz & Lindgren II sid. 184.
- 184 *Opoponax*, namn på olika umbelliferer, i synnerhet de som nu kallas *Opoponax chironium*, *O. hispidum* och *O. syriacum*. Se André under *panaces*.
- 185 *Mastix*, sekret från *Pistacia lentiscus*. Gentz & Lindgren II sid. 103.

- 186 *Iva artelica* var den folkliga formen för *Iva arthetica*, vars nuvarande vetenskapliga namn är *Ajuga iva*.
- 187 *Siler montanum*, *Evonymus latifolia* Mill. Se André under *siler*.
- 188 *Herba absinthii*, den blommande grenspetsen jämte blad från *Artemisia absinthium* L. Se André sid. 13, Rydén sid. 83 samt Gentz & Lindgren II sid. 97.
- 189 Hos Menabenus står det *cap. ven.* Det är *Herba capilli Veneris*, den ovanjordiska delen av *Adiantum capillus Veneris*. Se Lindgren I sid. 136. Namnet *capillus Veneris* användes inte under antiken, men var vanligt på 1500-talet. Menabenus kunde finna det hos Matthiolus, som ju var en av hans auktoriteter (jfr noterna 17 och 106).
- 190 *Lapis Aetitis seu Aquilae*, Örnsten, som troddes kunna påträffas i örnens näste. Det var antagligen klotformiga konkretioner. Gentz & Lindgren II sid. 296.
- 191 Paeonisk, *Paeonius*, eller vanligare *Paeanius* betyder, "som har med *Paean*, läkekonstens gud, att göra". *Paean* kom att identifieras med Apollon eller Aesculapius.
- 192 Menabenus skulle här ha kunnat åberopa sig på Cardano, som i *De subtilitate*, bok 10, säger att klöven av en *alces* buren runt halsen anses kunna bota fallandesot. Se också Hovorka & Kronfeld under *Elen*, *Elentier* I sid. 121.
- 193 *Penidium*, eller vanligare i plural, *penidia*, av medeltida grekiska *penidion*, var en typ av bröstsocker som användes som medel mot förkylningar. Det omnämnes ofta av byzantinska läkare. Se Kockum sid. 338 samt OED under *penide*.
- 194 Den latinska textens ord är *looch*. *Looch*, eller *lohoch* är ett arabiskt ord, som betyder detsamma som *linctus* eller bröstsaft. Cf. *Pharmacopoeia Holmiensis* med Sten Lindroths förord.
- 195 *Fructus coriandri*, frukten av *Coriandrum sativum* L. Se André sid. 100, Rydén sid. 74 samt Gentz & Lindgren II sid. 55.
- 196 *Bolos*, *Bolus*, en sorts lera, förekommande bl.a. i Armenien, materialet till det berömda *Terra sigillata*, en rödaktig lerjord som blandad med getblod formades till pastiller, vilka försågs med en stämpel föreställande Artemis heliga get. Se Renander 1962 sid. 85 samt Lindgren I sid. 49.
- 197 Koriander behandlas av Alexander från Tralles i *Febr.* 1 och *Therap.* 1,15; 3,1; 3,2; 9,2. Se Puschmanns utgåva I sid. 299, 301, 541; II 77, 87, 401. Om armenisk bolos kan man hos samme författare läsa i *Therap.* 5,5 och 11,2. Se Puschmanns utgåva II sid. 207 och 483.
- 198 Jfr ovan noterna 125 och 168. I texten står *matricis suffocatio*. Att det skall tolkas som "utebliven menstruation" (och därav följande "hysteriska" tillstånd) framgår av Benedictus Olai CXLI v.: "Menses provocare. Suffocatio Matricis. Menstruae retentio". OED ger ytterligare stöd för denna tolkning genom ett citat från 1578 (s.v. *suffocation*): "The same is good against the

- Suffocation of the Matrix (that is the stopping and hardnesse of the Mother)”.
 199 Idag anses icke Galenos vara författare till denna bok. Se Enrico Coturri, anf. arb. sid. 16. Texten ingår dock i Baselutgåvan 1542 av Galenos, där detta ställe finnes i T.V., sp. 363.
 200 På latin *proprietas occulta*. Terminologin är hämtad från Aristoteles. *Proprietas* anger här en egenskap, en “egendomlig beskaffenhet” som endast tillkommer medlemmarna av en speciell klass. Se exempelvis A.E. Taylor, *Aristoteles* sid. 26 f.
 201 I texten används ordet *temperamentum*, som här återges med “blandning av egenskaper”. Ordet ger nyckeln till förståelsen av hela detta avsnitt. Terminologin är hämtad från den grekiska medicinen, i synnerhet från Galenos, som i sitt biologiska system sammanfattade antikens lära om *de fyra elementen*, eld, vatten, luft och jord, *de fyra primära kvaliteterna*, det varma, det kalla, det torra och det våta, *de fyra kardinalsäfterna*, blod, gul galla, svart galla och slem. I detta schema infogade Galenos sin lära om *de fyra temperamenten*, d.v.s. de fyra “blandningarna”, det sangviniska, det koleriska, det melankoliska och det flegmatiska. Se exempelvis Renander, 1962 sid. 90 ff.
 202 Epilepsin var enligt Galenos en “kall sjukdom”, eftersom den orsakades av ett att hjärnventrikulerna blockerades av antingen slem eller svart galla. (Jfr Menabenus’ framställning ovan sid. 87.) Båda dessa vätskor var enligt Galenos kalla. Se Temkin, *The falling sickness* sid. 63.
 203 Se Galenos skrift *De locis affectis* 3,9 (Baselutgåvan 1542 T. IV, sp. 76) samt Temkin, anf. arb. sid. 62 f.
 204 Om de sekundära egenskaperna kan man läsa hos Galenos bl.a. i *De compositione medicamentorum per genera*, bok VI (Baselutgåvan 1542 T. V, sp. 984).
 205 Om enhörningen och dess horn se den utomordentligt upplysande artikeln i *Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid*, 3:676 ff. samt Hovorka & Kronfeld I sid. 114 ff.
 206 Om bezoarstenen, se ovan not 142. Jag misstänker att Menabenus i sitt resonemang på denna punkt har tagit intryck från Paracelsus. Paracelsus (1493–1541) hade ju hävdade att botemedlen besitter en hemlig verkan, ett *arcanum*, och han lärde dessutom att lika botas med lika, *similia similibus curantur*. Se exempelvis Renander 1962 sid. 150.
 207 I humoralpatologin var *de kritiska dagarna*, tidpunkten för *krisis*, noga fastställda för olika sjukdomar. Se Renander 1962 sid. 67.
 208 “Avundens tand”, *dens lividus*, var en ordspråksartad vändning, i litteraturen belagd bl.a. hos Horatius, *Epod.* 5,47. Grundtanken, så även hos Horatius, är givetvis att man gnages av avundens tand; Menabenus missbrukar metaforen och producerar därmed en s.k. katakres, vilken jag har återgivit i min översättning.
 209 “Röra något med fingertopparna”, *summis digitis attingere* är på latin ett

- vanligt uttryck för ytlig behandling.
- 210 Menabenus skriver "Rehen" och "Rangifer". Han använder också den sammansatta beteckningen *Cervus rangifer*, vilket jag har översatt med "hjorddjuret renen". I vår tids zoologiska nomenklatur är renens vetenskapliga namn *Rangifer tarandus*. Beträffande *tarandus*, se ovan, not 73. Namnet *rangifer* förekommer inte i klassiskt latin. Det är förmodligen en latinisering av den äldre franskans *rangier*, vilket är en förvrängning av det fornordiska ordet för "rendjuret", *hreindyri*. Se Webster's 1966, s.v. *rangifer*. Kanske har den egendomliga latiniseringen skett under inflytande av latinsnets *ramus*, "gren", som om ordet *rangifer* skulle betyda "grenbärande". Denna tanke framfördes av Vincentius Bellovacensis i boken *Speculum naturale* (1486) 20, 103. Se Granlund sid. 400. Jämför också Bresslau & Ziegler s.v. *Rangifer tarandus*. Olaus Magnus hade en egen teori om det egendomliga ordet. I sin *Historia* skriver han (11,37) att renen kallas *rangifer* efter det seldon som djuret har försetts med (*a tractoris instrumentis*) och avser därmed de s.k. "rankorna". *Rangifer* skulle alltså betyda "rankbärande". Detta är givetvis fria fantasier.
- 211 Olaus Magnus skriver om renen på flera ställen i *Historia de gentibus septentrionalibus*, i 4,14; 11,37 och framför allt i 17,26–30. Det ställe som Menabenus åsyftar här, återfinnes i 17,26.
- 212 Menabenus citerar här fritt efter 17,26.
- 213 Fursten är säkert den ovannämnde Albrecht. Se noterna 75 och 102. von Selle skriver, sid. 31, om denne furste: "Ebenso gern sandte er Elentiere, Auerochsen und wilde Pferde an fremde Höfe."
- 214 *Historia de gentibus septentrionalibus* 17,27.
- 215 Det av Menabenus mycket fritt återgivna stället återfinnes i *Historia* 4,14.
- 216 Jfr. Granlund sid. 119: "i nutida mått ung. 296 km."
- 217 *Ibid.* 17,28.
- 218 *Ibid.* 17,28.
- 219 Ovidius, *Tristia* 3,10,31–34. Menabenus citerar några rader ur denna dikt av Ovidius (verserna 25–26 och 37–40) även i *Libellus de causis fluxus...*, sid. 17, när han beskriver isförhållandena i Stockholms skärgård.
- 220 Menabenus använder uttrycket *horae aequinoctiales*, "dagjämningstimmar". Den ljusa och den mörka delen av dagen delades under antiken, och senare, upp i tolv timmar vardera. Under året kom alltså timmarnas längd att variera. Men vid vår- och höstdagjämning är ju dag och natt lika långa, och då kommer dygnet att bestå av 24 lika långa timmar.
- 221 Fritt efter *Historia de gentibus septentrionalibus* 17,30.
- 222 Om Scaligers svar på Cardanos verk *De subtilitate*, se ovan not 55.
- 223 I denna långa mening använder sig Menabenus av flera ordspråksartade vändningar: *veritas odium parit*, "sanningen föder hat", som förekommer bl.a. hos Terentius; *in cuius verba iurarunt*, "åt vars lära de har försvurit sig",

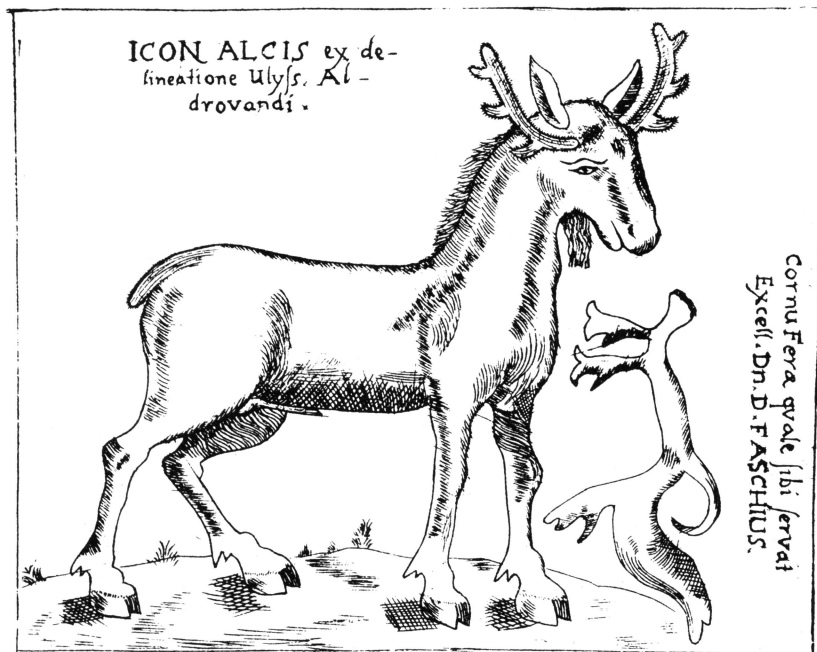
- en variation på *iurare in verba magistri*, "svära på mästarens ord", bl.a. hos Horatius; *quo(quo) iure, quaque iniuria*, "med alla medel, rättmätiga eller orättmätiga", vilket kan återfinnas bl.a. hos Terentius. Se Ottos *Die Sprichwörter...*
- 224 Platon, *Epist.* 7,344. Citatet stämmer ju inte alls med Menabenus tankegång. Förmodligen har han missuppfattat den latinska översättning han har följt.
- 225 Här citerar Menabenus helt elegant en del av en hexameterrad från Horatius, *Ars poetica* 78: ... *et adhuc sub iudice lis est*.
- 226 *Nikomachiska etiken* 1,6,1.
- 227 Scaligers verk är indelat i små kapitel som han kallas "övningar", *exercitationes*. Det åsyftade stället finns i övn. 206, inte i 208.
- 228 *Aurox* är givetvis ordet "uroxe", ty. Auerochs. Ett latinskt namn, inlånat från kelt. eller germ. språk var *urus*, som förekommer hos Caesar, Plinius d.ä. och andra klassiska författare.
- 229 Menabenus skriver här *veram, ac Germanam historiam*, "en sann och äkta beskrivning". Adjektivet *germanus* kan betyda "äkta", "sannfärdig" och dyl.; här har vi också säkert att räkna med en vits, antydd genom den stora begynnelsbokstaven: Det är ju också en "germansk" beskrivning, i mening- en "beskrivning av germanska förhållanden". Menabenus benägenhet för paronomasi, eller vitsande, har ju framgått på flera ställen tidigare. Se ovan noterna 87 och 89.
- 230 Aristoteles, *Historia animalium* 9,5 (611b).
- 231 Kölnutgåvan har här ett fel i texten: Det står *alteri a cervo Scaligero invento*. Den rätta ordalydelsen, *alteri cervo a Scaligero invento*, återfinnes i Milano- editionen.
- 232 Om Plinius skildring av älgen, se noterna 56–58 ovan.
- 233 *Naturalis historia* 8,39.
- 234 Beträffande namnet, se ovan not 24.
- 235 *Rosomacha* är det slaviska namnet, så heter djuret i modern ryska (*посомача*). Jämför formen *rossomaka* hos Olaus Magnus, *Historia* 18,7.
- 236 Att jävren finns i Litauen står att läsa i Cardanos *De subtilitate*, bok 10, sid. 384 i Lyonutgåvan, vilken jag har sett.
- 237 Den fortsatta framställningen är starkt beroende av Olaus Magnus *Historia* 18,7–9.
- 238 Även Cardano berättar med märkbart engagemang om järvens vanor i detta avseende. Se *De subtilitate*, bok 10, Lyonutgåvan sid. 384.
- 239 Här slutar Milanoutgåvans text, vilket är föga förvånande, ty det citat från Olaus Magnus som Menabenus ger i fortsättningen innebär ju till en del en upprepning av vad som tidigare sagts.
- 240 Citaten kommer från två ställen i *Historia* 18,7.
- 241 *Ibid.* 18,9. Olaus Magnus text är synnerligen fritt återgiven.

242 *Ibid.* 18,8.

243 I Kölnutgåvan står det att de som flyr för gamen är *aniculae*, d.v.s. "små gummor". Här föreligger emellertid ett tryckfel. Olaus Magnus text har det i sammanhanget lättbegripligare *auiculae*, "små fåglar". Just detta slags fel, d.v.s. *n* i stället för *u* eller *u* i stället för *n*, förekommer på flera ställen i den latinska texten i föreliggande bok, fast det är bara här som det hotar förståelsen av texten. Det är i själva verket en av de vanligaste feltryckstyperna; se Benner & Tengström sid. 20.

D. O. M. A. *Doct. Petrus Gothicus*
DISSERTATIO HISTORICO-ZOOLOGICA
DE ALCE,

Quam
IN ILLUSTRIS SALANA
PRÆSIDE
M. ULDRICO HEINSIO, Curono,
Ampliff. Facult. Philos. Adjuncto,
Eruditorum publica censura offert
PANTALEON LENTNERUS, Olav. Silesius,
A. P. S. M. DC. LXXXI. d. Oðobr.

JENÆ, imprimebat Joh. Jacob. Bauhofer.

Titelsidan till *Ulrich Heinsius* avhandling *De Alce* från 1681. En av de första monografierna om älg, med hänvisningar till Sverige, Olaus Magnus och Menabenus.

DJURENS BETYDELSE FÖR MEDICINEN

Håkan Tunón

ÄLGKLÖVAR MOT EPILEPSI verkar kanske som en helt vansinnig idé, men Apollonius Menabenus' uppfattning var inte någon enskild företeelse. Liknande idéer har förekommit bland läkarna såväl före som långt efter Menabenus. Genom århundradena har många djurdelar använts i medicinska beredningar, inte bara som fettbas i salvor utan även som aktiv beståndsdel. En del av dessa kurer kan även med dagens kunskaper anses ha en medicinsk relevans, medan andra numera endast tillhör den medicinska historien.

Ben- och hornaska

Kreatursben befriades från kött och senor och upphettades i en öppen ugn tills de blev vita. De maldes därefter till ett fint pulver som huvudsakligen bestod av kalciumfosfat. Denna aska ansågs främja kroppens uppbyggnad vid flera kroniska sjukdomar, exempelvis rakitis. Innan man använde sig av benaska, nyttjades ben och horn från olika hjordjur. Även dessa innehåller kalciumfosfat och enligt signaturläran skulle starka kroppar vara både härdande och stärkande. I *Pharmacopoea Wirtenbergica* från 1750 omnämns *Alcis Cornu*, *Elends-Horn*; *Apri Dentes*, *Wilde Schweins-Zähne*; *Cervi Cornu*, *Hirsch-Horn* samt *Cranium Humanum*, *Menschen-Hirnschale*. Den sistnämnda skulle tas "icke utaf en sjuk, utan af en frisk, som fått en våldsam död". En svensk läkemedelsförteckning från 1739 omnämner samtliga dessa läkemedel samt ytterligare några: *Cornu Rangiferi raspatum*, Rhen-Horn-Rasp; *Cornu Scarabæi*, Eke-Oxe-Horn; *Cornu Unicornu*, En-Horn, *Fossile*, utur Jorden; *Ossa de Corde Cervi*, Ben af Hjort-Hjerta; *Ossa Humana*, Menniskie-Ben; *Ossa sive Spinæ viperarum suecarum*, Wiper-Ben; *Dentes Lupi integri majores*, Heela och Större Wargtänder. En-Horn var naturligtvis inget annat än enhörningens horn, vilket var ett dyrbart och högt skattat läkemedel. Hornet kom emellertid inte från sagodjuret enhörning, utan det var egentligen den mycket förlängda och hornliknande framtanden i överkäken hos narvalen.

Horn och hjortens delar

Hjortens olika delar var speciellt intressanta inom medicinen och bl.a. *Cornu cervi*, hjorthorn, fanns med i Svenska farmakopén under perioden från första till och med fjärde upplagan, alltså mellan 1775 och 1817. Med hjorthorn menade man horn från antingen *Cervus Elaphus*, *Cervus Alces* eller *Cervus Tarandus*. Med undantag för kronhjorten, *Cervus elaphus*, så har de latinska namnen för dessa djur blivit något ändrade; älgen heter numera *Alces alces* och renen *Rangifer tarandus*. Man använde i huvudsak *Cornu Cervi ustum præparatum*, – hornen brända och preparerade, dvs fint pulvriserade, men även *Cornu Cervi philosophice, sive sine igne, præparatum*, "Hjorthorn uttan Eld preparerat". Då raspade man hornet, kokade det mjukt i vatten, torkade och malde det. Detta läkemedel ansågs vara verksamt mot gifter, samt mässling och andra smittosamma sjukdomar. På svenska apotek bereddes även hjorthornsgelé. Det raspade hjorthornet kokades då länge med vatten, och den sålunda bildade limlösningen silades därefter av. Den klarades, och man tillsatte socker, citron och rhenskt vin. Detta kallades *Gelatina cornus Cervi* och användes medicinskt fram till slutet på 1800-talet. Medlet ansågs vara särskilt lättsmält, närande och stärkande för sjuka och tillfrisknande. Hjorthorn är fortfarande med i bl a den kinesiska farmakopén, och en modern vetenskaplig studie har dessutom visat att horn såväl av noshörning som vattenbuffel har febernedsättande effekter (But et al., 1991). Vetenskapsmän har i hjorthorn bl.a. funnit kolhydrater med effekt mot magsår och proteiner som hämmar inflammationer och stimulerar kroppens immunförsvar.

Hjorten fick även bidra med andra delar till medicinska ändamål. Exempelvis omnämner *Svenska Taxan* från 1739 "*Priapus Cervi*" eller "Hjort-Pees". *Pharmacopoea Wirtenbergica* 1750 rekommenderar *Priapus Cervi* i form av pulver eller mos mot gifter, blåstenar, blodpinkning samt såsom afrodisiakum, dvs potensstimulerande medel.

Träck som medicin?

I de äldre svenska farmakopéerna kan man finna *Album græcum*, dvs grekiskt vitt, som var det vita på exkrementer. Helst använde man hundskarn men även andra djur bidrog. *Album græcum* inne-

håller mycket kalksalter och en fransk läkare hävdade 1714 att "In-värtes taget, verkar det lösande, fördelande, renande, i synnerhet vid halsfluss, bröstinflammation, kolik; man applicerar det äfven utvärtes för att upplösa tumörer...". År 1646 utgav Kristian Frantz Paulini en bok på 268 sidor med titeln *Heilsame Dreck-Apotheke; wie nemlich mit Koth und Urin fast alle, ja auch die schwerste, giftige Kranckheiten und bezauberte Schaden vom Haupt bis zum Füßen, inn- und ausserlich, glücklich curirt worden*. Andra 1600-tals läkare ökade listan med *stercus* av elefant, rådjur, kalv, räv, hare, katt, svala, kråka och gök. I *Svenska taxan* 1739 omnämns "*Album græcum*, Hundskarn", "*Stercus anserinum*, Gåse-Träck", "*Stercus pavonum*, Påfogels-Träck". I *Pharmacopoea Wirtenbergica* 1750 återstår emellertid endast *Album græcum*. Linné hävdade att "*Album græcum* var användbart mot intermittent feber; af mus *Stercus nigrum*, mot maskar; af oxen, mot reumatism o. febrar; af får, mot gulsot; af påfågel, mot svindel o. epilepsi; af dufva: dess kraft tvifvelaktig". Intermittent feber är vad vi i dag kallar malaria. Den svenske läkaren Darelius (1771) beskrev ett sätt att bereda en "Gulsotssaft af Gåseträck, färsk, hälst whit". Även urin från olika källor var ett uppskattat medel inom medicinen. Dioscurides skriver, att *människourin*, den egna, drucken, hjälper mot bett av ormar, mot dödande gift och begynnande vattusot. Hundurin, pågjuten, mot bett av galna hundar. Urin av en oskyldig gosse, drucken, hjälper mot svår andnöd. Svinurin är ett speciellt medel mot blåssten. Geturin, drucken, med vatten, mot vattusot. Man destillerade även urin och fick ett under 16- och 1700-talen mycket populärt läkemedel, *Esprit d'Urine*. Valerius Cordus (1666) upptager *Sal volatile Urinæ*, som bereddes genom destillation av urin. *Pharmacopoea Wirtenbergica* upptar beredningen av *Sal volatile Urinæ* av ynglingars eller gossars urin, som avdunstats till honungs konsistens och sedan destillerats. Folkmedicinskt har träck och urin använts i Sverige långt in på 1900-talet och nuförtiden finns karbamid, dvs urinämne, i de flesta hudlotioner och ansiktskrämer som en fuktbevarande tillsats. Ett gammalt folkmedicinskt sätt att bota hudsprickor i fötterna var annars att pinka i en grop och sedan ställa sig barfota däri.

Benolja mot fransosen

Benolja är en gulbrun, lättflytande vätska med mycket genomträngande lukt som fås genom destillation av ben och horn av djur. Den framställdes tidigare på apotek av hjorthorn, *Cornu Cervi*. När den indunstas bildas ett flyktigt salt, *sal volatile*, som kallades *Sal cornu Cervi volatile*, Hjorthornssalt. Hjorthornsolja fanns med i *Pharmacopoea Suecica* i upplagorna ett till sju (1775–1869) i huvudsak för veterinärmedicinska ändamål och speciellt som ett maskfördrivande medel. Den kallades även Fransosenolja, eftersom den användes mot »fransosen», det folkliga namnet på syfilis, »franska sjukan». Den vattenlösliga delen av hjorthornsolja och hjorthornssalt användes tidigare för framställning av Prinsens droppar, som förut användes mot oro hos små barn; på 1900-talet användes det folkmedicinskt mot hosta hos smågrisar. Ett annat preparat bereddes av skellettdeelar bl.a. *Pharmacopoeia Holmiensis* (1686) föreskriver *Spiritus et Oleum cranii Humani*. Ännu år 1739 kvarstod i *Svenska taxan* Meniskie-Hufvudskåhls-Salt, *Sal cranii humani volatile*, det vill säga askan av bränt människokranium. Inom den folkliga läkekonsten ansågs det länge att färskt blod från människor som avrättades, t ex genom halshuggning, kunde göra underverk. Helst skulle man ta det direkt när det pulserade ut ur kroppen. Så det gällde att hålla sig framme på de offentliga avrättningarna om man skulle få tag på detta undermedel. *Pharmacopoeia Holmiensis* (1686) tar upp preparatet destillerat människoblod. Man rekommenderade även blod från getter, svin, duva, fladdermus, groda, svala, krokodil samt barnblod för medicinska syften men främst av allt människoblod skall menstruationsblod emellertid ha varit. Linné berättar att *Sanguis Hirci*, Bock-Blod, är såväl svett drivande som fördelande. Schröder (1669) omnämner även andra delar av bocken *Cornu*, *Sanguis*, *Lien*, *Medulla*, *Sebum*, *Lapilli*, *Stercus*, *Urina*, *Vesica*, *Omentum*, *Pellis*, *Fel*: horn, blod, mjälte, mærg, talg, tarmstenar, träck, urin, urinblåsa, bukhinna, skinnpæls, galla; alla med föreskrifter om användning mot en mängd olikartade sjukdomar.

Inälvor och insekter

Ett annat läkemedel med särskild ryktbarhet var den spanska flugan, en torkad smaragdgrön skalbagge, *Lytta vesicatoria*, som inne-

håller ett kraftigt hudirriterande ämne. Den rekommenderades bl.a. av den svenske läkaren Rosén von Rosenstein (1706–1773) mot *huvudvärk, i alla hetsiga Febrar, mot Tandvärk, när den kommer af Rheumatisme, i alla Utslags-febrar, i Inflammations-febrar, i Fluss på ögon och öron, i Höftvärk*. Även under 1900-talet beredde man s.k. dragplåster, där plåstrets förmåga att irritera huden till blåsor användes. När blåsan sedan sprack drogs det sjuka ut med vätskan. Man ansåg att man på så sätt kunde bringa en invärtes inflammation till ytan. Numera vet man att skalbaggen innehåller ett ämne som är mycket hudirriterande och som därför orsakar blåsor vid hudkontakt. På samma sätt användes tidigare ett destillat av levande myror, vilket huvudsakligen bestod av vattenblandad myrsyra, även det ett mycket hudretande ämne som användes som liniment. När huden blir retad ökar genomströmningen i de ytliga blodkärlen, vilket ger en positiv känsla vid muskelvärk, reumatism och liknande. Den spanska flugans förmåga att öka den ytliga blodgenomströmningen har även använts i andra sammanhang, exempelvis som afrodisiakum för män.

Maskar, paddor och bävrar

Inte bara däggdjur och insekter har fått bidra till medicinens landvinningar, utan allsköns kryp har använts, t.ex. daggmaskolja – Meet-matk-ollia – som användes invärtes mot sår och utvärtes såsamt lindrande vid “nervsmärtor, kramp och kontrakturer”. I *Pharmacopoeia Holmiensis* från 1686 återfinns även *Emplastrum de Spermate Ranarum*, dvs grodromsplåster, och i svenska taxorna från 1698 och 1739 finns även *Bufones exsiccati* (torkade paddor) som Linné i *Materia medica* rekommenderar mot nagelbölder och fingermaskar, samt mot hemorrojder. Hudsekret mot hjärtsjukdomar skulle kunna vara en modern användning, eftersom man nu känner till att paddans slem innehåller ämnen som är besläktade med vanliga hjärtmediciner. Inom folkmedicinen vid seklets början rekommenderades brännvin kryddat med huggormar mot reumatisk värk och andra typer av smärtor. Det finns många olika recept nedtecknade i dialekt- och folkminnesarkiven. I Sydostasien används fortfarande allmänt stärkande mediciner bestående av örter och olika ormar och ödlor i alkohol. När man avsåg att ge ut den första svenska farma-

kopén, föreslog Linné att man bara skulle spara 33 av de 104 djurdroger som omnämndes i den s.k. Stockholmsfarmakopén (1686). Ett av dessa var den mytomspunna bävergällen, *Castoreum*, de tor-kade körtelpungarna från bäver, *Castor fiber*. Bävergällspungarna ansågs tidigare vara bäverns testiklar. Dessa innehåller halter av farmakologiskt aktiva ämnen, nära släkt med acetylsalicylsyra, som är en vanlig beståndsdel i våra moderna medel mot huvudvärk. Bävergällen fanns med i Svenska farmakopén fram till sjunde upplagan (1869) och användes därefter främst inom folkmedicinen. *Pharmacopoea Suecica editio V* (1817) upptog även *Oleum pedum tauri* – fett från oxklövar. Klövfettet användes i salvberedning, eftersom det kan förvaras länge utan att härskna. Samerna använde sig tidigare av fett från både renklövar och björnramar för behandling av olika sjukdomstillstånd. Fettet vi äter har ju på senare tid visat sig spela en viktig roll för tillståndet vid flera olika sjukdomar. Moderna studier har visat att olika typer av omättat fett har betydelse för tillståndet för folk som lider av t ex reumatism, psoriasis eller högt blodtryck.

Grodor, iglar och björnar i modern medicin

En sydamerikansk pilgiftgroda har visat sig innehålla ett ämne som har ungefär 200 gånger starkare smärtstillande effekt än morfin (Bradley, 1993). Annars har giftet i pilgiftsgrodor använts av vetenskapsmän för att utforska hur människans nervsystem fungerar (Århem, 1984). Ett djur som under det senaste årtiondet har fått en renässans inom medicinen är blodigeln. Man använder den emellertid inte längre för att åderlåta folk och på så sätt återställa balansen mellan kroppsvätskorna utan för att få i gång blodcirkulationen. När man har råkat ut för en olycka och till exempel fått fingret avslitet, kan det vara svårt att få blodkärlen att fungera normalt efter att man har sytt fast det igen. Då kan man ta till en blodigel. När den suger sprutar den in ett ämne som hindrar blodet från att koagulera, vilket får blodet att strömma relativt normalt, och man ökar därmed chansen för fingret att växa fast igen. Även gallor har använts medicinskt och läkemedlet *Bilis bovina inspissata* utgjordes av färsk oxgalla, som sedan silats och indunstats. Förr användes galla från alla möjliga olika djur såsom läkemedel, t.ex. björn, får, hund, räv och svin, men högst skattades tjurgallan. Man ansåg sig kunna

ersätta en brist i människokroppens egen tillgång på galla genom att inta galla. Gentz och Lindgren omnämner att galla från nötkreatur fortfarande i slutet på 1800-talet använts mot matsmältningsproblem men att det kring 1920 främst användes för påpensling av frostsador. Samerna har emellertid använt björngalla upplöst i brännvin mot olika sjukdomstillstånd med värk samt magbesvär långt in på detta sekel. Ur björngalla har man på senare tid renat fram en substans, ursodeoxycholsyra, som är verksamt mot gallstenar. Detta ämne är på väg att bli registrerat som ett läkemedel i Sverige (Sahlin och Eriksson, 1995).

Det där med djur i medicin är alltså absolut inte något som dog ut med Apollonius Menabenus utan det lever fortfarande kvar, även i den vetenskapliga biomedicinen.

Referenser

Bradley, D. 1993. Frog Venom Cocktail Yields A One-Handed Painkiller. *Science* 261: 1117.

But, P. P.-H., Tam, V.-K. & Lung, L.-C. 1991. Ethnopharmacology of rhinoceros horn II: antipyretic effects of prescriptions containing rhinoceros horn and water buffalo horn. *Journal of Ethnopharmacology* 33 :45–50.

Lindgren, J. och Gentz, L. 1986. Läkemedelsnamn. Facsimilupplaga efter 1918 och 1927. Svensk Farmaceutisk Tidskrifts Förlags AB.

Sahlin, S. & Eriksson, S. 1995. Björnsyras inverkan på lipidmetabolismen. *Läkartidningen* 92 (5 april): 1481–1482.

Århem, P. 1984. Vad pilgiftsgrodan lärt nervforskarna. *Forskning och framsteg*. 8: 13–19.